

T.C.
ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

Tuncay İMAMOĞLU

**W. MONTGOMERY WATT'DA DİNİ
DÜŞÜNCE**

51863

YÜKSEK LİSANS TEZİ

TEZ YÖNETİCİSİ
Yrd.Doç.Dr. Vahdettin BAŞCI

ERZURUM - 1996

T.C. YÜKSEKÖĞRETİM KURULU
DOKÜMANTASYON MERKEZİ

İÇİNDEKİLER

	Sayfa
	<u>No</u>
ÖZET.....	III
ABSTRACT.....	IV
ÖNSÖZ.....	V
KISALTMALAR DİZİNİ.....	VI
GİRİŞ: DİN VE DİNİ DÜŞÜNCEYE GENEL BİR BAKIŞ.....	1
BİRİNCİ BÖLÜM: W. MONTGOMERY WATT'DA DİNİ	
DÜŞÜNCENİN TEMEL KAVRAMLARI.....	5
1.1. Tanrı.....	5
1.1.1. Tanrı Hakkında Konuşmak.....	5
1.1.2. Tanrı'nın Sıfatları.....	8
1.1.2.1. Tanrı'nın Birliği veya Tekliği.....	8
1.1.2.2. Tanrı'nın Aşkınlık ve İçkinliği.....	11
1.1.2.3. Tanrı'nın Sevgi ve İyiliği.....	13
1.1.2.4. Tanrı'nın İradesi.....	14
1.1.2.5. Tanrı'nın Yaratıcılığı.....	15
1.1.3. Tanrı-İnsan İlişkisi.....	17
1.2. Peygamberlik ve Vahiy.....	21
1.2.1. Peygamberlik.....	21
1.2.2. Vahiy.....	24
1.2.2.1. Kavram Olarak Vahiy.....	24
1.2.2.2. Vahyin Mahiyeti.....	28
1.2.2.3. Vahyin Amacı.....	32
1.2.2.4. Vahyin Yorumlanması.....	32
1.3. İbadet.....	34
İKİNCİ BÖLÜM: W. MONTGOMERY WATT'DA DİNİN AHLAK,	
KÜLTÜR ve İNSANLA OLAN İLİŞKİSİ.....	39
2.1. Din-Ahlak İlişkisi.....	39
2.2. Din-Kültür İlişkisi.....	42
2.3. Din-İnsan İlişkisi.....	46

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM: W. MONTGOMERY WATT'DA DİNLERİN TARİHSEL GELİŞİMİ, DİNLERARASI İLİŞKİLER ve DİYALOG.....	48
3.1. Dinlerin Tarihsel Gelişimi.....	48
3.2. Dinlerarası İlişkiler.....	52
3.3. Diyalog.....	55
SONUÇ.....	64
KAYNAKLAR.....	66
ÖZGEÇMİŞ.....	71

ÖZET

YÜKSEK LİSANS TEZİ

W. MONTGOMERY WATT'DA DİNİ DÜŞÜNCE

Tuncay İMAMOĞLU

Danışman: Yrd.Doç.Dr. Vahdettin BAŞCI

1996, Sayfa: 71

Jüri: : Yrd.Doç.Dr. Vahdettin BAŞCI

.....

.....

Bu çalışmamızda W. Montgomery Watt'ın dini düşüncesini din felsefesi açısından incelemeye çalıştık.

Watt'ın dini düşüncesini incelediğimizde o'nun daha çok İslam ve Hıristiyanlık üzerinde durarak, bu iki dinin ortak noktalarını göstermeye çalıştığını görürüz. Kanaatimizce o'nun bu yaklaşımı, İslam ve Hıristiyanlık arasında olmasını istediği diyalogtan kaynaklanmaktadır.

Watt, ayrıca bu iki dinin bazı görüşlerini modern bilimlerin metodlarına göre açıklamaya çalışmıştır.

ABSTRACT

Master Thesis

RELIGIOUS THOUGHT IN W. MONTGOMERY WATT'

Tuncay İMAMOĞLU

Supervisor: Yrd.Doç.Dr. Vahdettin BAŞCI

1996, Page: 71

Jury: : Yrd.Doç.Dr. Vahdettin BAŞCI

.....

.....

In Our study we have tried to examine the religious thought of W. Montgomery Watt in accordance with religion of philosophy.

When we have examined the religious thought of W. Montgomery Watt, we see that he deals with Islam and Christianity and tries to show the similarities between them.

According to us his appreciation comes out from the dialogue between the two religions that he wishes.

Watt also tries to investigate some aspects of these the two religions in terms of methods of modern science.

ÖNSÖZ

Düşünce tarihini incelediğimizde, insan düşüncesinin daha çok metafizik problemlerle ilgilendiğini görürüz. Bu yüzden din problemi felsefenin uğraştığı en eski problem alanlarından biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Filozoflar bu problemi düşünmekten kendilerini hiçbir zaman alamamışlardır.

Biz de bu çalışmamızda, çağımızın ünlü düşünürlerinden birisi olan W. Montgomery Watt'ın din hakkındaki görüşlerini din felsefesi açısından değerlendirmeye çalıştık.

Öncelikle şu hususu belirtmeliyiz ki, dinlerarası diyalogla ilgili tartışmaların yoğun olduğu günümüzde Watt'ın fikirleri oldukça önem arz etmektedir.

Araştırmamızda metod olarak doğrudan doğruya Watt'ın kendi eserlerinden yararlandık. Zaman zaman da farklı eserlere müracaat ederek, Watt'ın görüşleriyle benzerlik arzeden düşünceler arasında karşılaştırmalar yaptık.

Çalışmamız, giriş, üç ana bölüm ve sonuçtan oluşmaktadır. Araştırmamızın giriş kısmında din ve dini düşünce hakkında genel bilgiler vermeye çalıştık. Birinci bölümde W. Montgomery Watt'da dini düşüncenin temel kavramlarını, İkinci bölümde dinin ahlak, kültür ve insanla olan ilişkisini, Üçüncü bölümde dinlerin tarihsel gelişimi, dinlerarası ilişkiler ve diyalogu ele aldık. Sonuç kısmında ise Watt'ın dini düşüncesinin genel bir değerlendirmesini yapmaya çalıştık.

Araştırma konumuzun tesbitinde değerli katkılarda bulunan sayın hocam Prof.Dr. Mehmet Aydın'a, çalışmamızın tez danışmanlığını yürütürken, bize her hususta yol gösteren ve yardımlarını esirgemeyen değerli hocam Yrd.Doç.Dr. Vahdettin Başcı'ya teşekkürü ifası gereken bir borç bilirim. Ayrıca kaynak temininde yardımlarını gördüğüm tüm hocalarıma ve arkadaşlarıma da şükranlarımı sunarım.

KISALTMALAR DİZİNİ

a.g.e.	: Adı geçen eser.
a.g.m.	: Adı geçen makale
A.Ü.	: Ankara Üniversitesi
bkz.	: Bakınız
çev.	: Çeviren
D.E.Ü.	: Dokuz Eylül Üniversitesi
D.E.Ü.İ.F.D.	: Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
E.Ü.	: Ege Üniversitesi
krş.	: Karşılaştırınız
M.Ü.	: Marmara Üniversitesi
s.	: Sayfa
S.Ü.İ.F.	: Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
vd.	: Ve devamı

GİRİŞ

DİN VE DİNİ DÜŞÜNCE'YE GENEL BİR BAKIŞ

Günümüz batı dillerinde 'din' kavramının karşılığı olarak 'religion' kelimesi kullanılmaktadır. Bu kelime, bağlamak, birleştirmek, insanları din yoluyla Tanrı'ya ve birbirlerine bağlamak anlamındadır. Ünlü Hıristiyan filozof St. Augustinus ve diğer eski ilahiyatçılar da dinin bu tanımını benimseyerek, insanların Tanrı'ya ve birbirlerine bağlanması nedeniyle 'religion' kavramının dine simge olduğunu kabul etmişlerdir¹.

Din, olayların en köklü yönleriyle meşgul olan ve aynı zamanda potansiyel olarak da çok geniş kapsamlı bir alandır². Dinin etimolojik tahlilini bir tarafa bırakacak olursak, dinin ne demek olduğunu ortaya koymada bir takım güçlüklerin olduğunu görürüz. Bir değil, birden fazla din olması ve her din mensubunun farklı din anlayışına sahip olması nedeniyle, çeşitli dinlere mensup insanların tümünün kabul edebilecekleri bir tanım vermek oldukça güçtür. Sözgelimi din kavramı, bir budist ile bir yahudi'nin zihninde aynı çağrışımı yapmamaktadır³.

Yukarıda işaret edildiği gibi, 'religion' ile 'din' kelimesi dilde eş anlamlıdır. Fakat birçok ortak özelliklere sahip bir müslüman ile bir hıristiyanın dinden anladıkları önemli ölçüde birbirinden farklıdır. Bir müslüman için din, hayatın her yönünü içine aldığı halde, bir hıristiyan için 'religion' hayatın ancak küçük bir bölümünü kapsamaktadır⁴.

Dinlerin tanımlanması veya temel özelliklerinin belirlenmesinde karşılaştığımız bu kompleks durum gözönünde tutulmak ve kabul edilmek kaydıyla, dini ele almak ve onun bazı temel ayırt edici özelliklerini belirtmek istersek, şu hususlara dikkat etmemiz gerekir: Bir din, herşeyden önce insan ve evren hakkında bilgi veren bir sistemdir.

¹ A. Adnan Adıvar, **Tarih Boyunca İlim ve Din**, (Bilim ve Din) İstanbul, Remzi Kitabevi, 1987, s.13; Kürşat Demirci, **Dinlerin Dejenerasyonu**, İstanbul, İnsan Yayınları, 1985, s.7; Mehmet Taplamacıoğlu, **Din Sosyolojisi**, Ankara, A.Ü. İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1983, s.49.

² W. Montgomery Watt, **Modern Dünyada İslam Vahyi**, çev: Mehmet Aydın, Ankara, Hülbe Yayınları, 1982, s.99.

³ Mehmet Aydın, **Din Felsefesi**, Ankara, Selçuk Yayınları, 1992, s.5.

⁴ Watt, **a.g.e.**, s.21.

Fakat bu bilgiyi sıradan bir bilgi veya bilimsel bilgiden farklı olarak metafizik bir bilgi diye adlandırmamız daha uygundur. Bunun başlıca nedeni, dinin hakkında bilgi verdiği şeylerin, Tanrı, evren, evrenin kaynağı, insanın özü, insanın kaderi, Tanrı-insan ilişkisi gibi metafizik olaylar ve varlıklar olmasından kaynaklanmaktadır. Ancak şu hususun da belirtilmesi gerekir ki, din, yalnızca bir metafizik bilgiler bütünü olarak kalmamakta aynı zamanda bu bilgilere uygun olarak davranılmasını ve eylemlerde bulunulmasını isteyen bir ahlak sistemi de olmaktadır⁵.

Din, insanla beraber var olmuş, insanla beraber var olmakta ve öyle görülüyor ki, insanla beraber de var olacaktır. İnsanlık hayatının dinle başladığı ve başlangıçta dinin var olduğu, kutsal kitaplar kadar felsefe ve ilmin de bize öğrettiği bir gerçektir. İnsanlık tarihinde ne kadar gerilere gidilirse gidilsin, dini inançlardan yoksun bir topluma rastlanmamaktadır. Tarihi devrelerde olduğu kadar, tarih öncesinde de insanoğlunun bazı inançlara sahip olarak yaşadığı, yapılan ilmi araştırmalar sonucunda anlaşılmıştır⁶. Bu durumu ünlü filozof Henry Bergson, şu cümleleriyle çok güzel bir şekilde ifade etmektedir: "Geçmişte olduğu gibi, bugün de ilimsiz, sanatsız ve felsefesiz insan cemiyetleri vardır. Fakat dinsiz bir cemiyet asla"⁷ var olmuş değildir.

Bütün bu ifadelerden toplumu ayakta tutan temel esasların başta gelenlerinin din olduğu açıklık kazanmaktadır. İnsanın kendisi ile dünya üzerinde edindiği tasavvurların kaynağı dindir. Dünya ve Tanrı üzerine gürüş ihtiva etmeyen din yoktur. İlim de felsefe de dinden doğmuştur⁸. Başka bir şekilde ifade edecek olursak "din adıyla bildiğimiz temel insani kurumun etkisi altında kalmayan hiçbir felsefi sorun yoktur."⁹ Bilindiği gibi, tarihsel olarak felsefe, dinsel ve ahlaksal inançların derin eleştirisi olarak ortaya çıkmış ve bu tavrını hiçbir zaman terk etmemiştir¹⁰. Bunun içindir ki, din problemi eskiden beri felsefenin hakim problemlerinden biri olmuştur. Felsefe tarihini incelediğimizde filozofların böyle bir problemden kendilerini hiçbir

⁵ Ahmet Arslan, **Felsefeye Giriş**, Ankara, Vadi Yayınları, 1994, s.145.

⁶ Mehmet Karasan, "**İlk Yunan Düşüncesinde Din İlmî Denemeleri**", Ankara, A.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi, 1954, sayı:I-II, s.21; Günay Tümer, Abdurrahman Küçük, **Dinler Tarihi**, Ankara, Ocak Yayınları, 1988, s.13.

⁷ Henry Bergson, **Ahlak İle Dinin İki Kaynağı**, çev: Mehmet Karasan, İstanbul, Milli Eğitim Basımevi, 1986, s.137.

⁸ Mehmet Karasan, **a.g.m.**, s.21; Günay Tümer, Abdurrahman Küçük, **a.g.e.**, s.13.

⁹ John Herman Randall, Jr. Justus Buchler, **Felsefeye Giriş**, çev:Ahmet Arslan, İzmir, E.Ü. Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1989, s.227.

¹⁰ John Herman Randall, Jr. Justus Buchler, **a.g.e.**, s.1 vd.

zaman alamadıklarını görmekteyiz¹¹.

Auguste Comte'un meşhur üç hal kanunundan sonra, yalnız yaşamımızın değil, düşünüşümüzün de başlangıcında din olduğu artık münakaşa edilmez bir gerçektir. İnsanın ilk, kendiliğinden, tabii olarak kabul ettiği düşünce şekli teolojik, yani dini düşünce şeklindedir. İlmimiz, ilim düşüncemiz bunun gelişmesinden çıkmıştır. Teolojik felsefenin kendiliğinden tabii olarak doğuşu, onun başlıca özelliği ve başkalarına üstünlüğünün kaynağıdır. Comte'un ilk eserlerinde sadece bir bilgi şekli olarak görülen ve pozitivist düşünce ile üstünlüğünü kaydetmek üzere bulunan teolojik düşünce ve onun ifadesi olan din, sonraki eserlerinde toplum yapısının temelli bir unsuru oluyor. Böylece müsbet düşünce de ancak müsbet bir din ile tutunabileceğinden Comte, hayatının sonunda pozitivist bir ilmihal* ile eserlerini tamamlıyor¹². Bu nedenle insan bilgisinin ve ilminin yalnız gelişmesinde değil asıl o bilgiyi kuran düşüncenin gelişmesinde de başlıca amilin din olduğu sosyolojinin getirdiği bir gerçektir. Çünkü din ilkin ilim ve felsefenin yerini tutmuştur. İlk düşünce din düşüncesidir. Düşünceye ilk muhtevası gibi ilk şeklini de veren din olmuştur¹³. Fakat din üzerinde düşünmenin de çok farklı şekillerinin olduğu bilinmektedir.

Dini inceleme ve araştırma konusu yapan her disiplinin kendi işine yarayan bir din tanımıyla işe başladığını görmekteyiz. Sözelimi bir psikolog dini, çoğu kez yaşanan bir tecrübe olarak ele alırken, bir sosyolog, ona içtimai bir müessese gözüyle bakmakta, bir kelamcı onu, akıl ve nakille müdafaa edilen bir sistem olarak görmektedir¹⁴. Bir filozof ise, din bilimlerinin yöntemleri, teorileri, açıklamaları ve varsayımları üzerinde durup, bir takım tahlil ve tenkitlerde bulunarak dini değerlendirir¹⁵. Bunu yaparken de dinin temel iddiaları hakkında rasyonel, objektif, şümulu ve tutarlı bir tarzda düşünür ve konuşur¹⁶.

¹¹ Hilmi Ziya Ülken, **Felsefeye Giriş**, Ankara, A.Ü. İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1958, C.2, s.228; Takıyettin Mengüşoğlu, **Felsefeye Giriş**, İstanbul, Remzi Kitabevi, 1992, s.288 vd.

* Auguste Comte'un **Pozitivizm İlmihali** adlı bu eseri, Peyami Erman tarafından Türkçeye çevrilmiş olup, 1986'da Milli Eğitim Bakanlığı tarafından neşredilmiştir.

¹² Mehmet Karasan, **a.g.m.**, s.21.

¹³ Mehmet Karasan, **a.g.m.**, s.21-22.

¹⁴ Mehmet Aydın, **a.g.e.**, s.6.

¹⁵ Mehmet Aydın, **a.g.e.**, s.16.

¹⁶ Mehmet Aydın, **a.g.e.**, s.3; Mustafa Şekip Tunç, **Bir Din Felsefesine Doğru**, Ankara, Türkiye Yayınevi, 1959, s.8.

Her bilim adamının kendi biliminin perspektifinden yapmış olduğu bu farklı değerlendirmelere rağmen, özellikle Yahudilik, Hıristiyanlık ve İslam gibi vahiy kaynaklı dinler sözkonusu olduğunda birbirleriyle ilgili üç yön bulmak mümkündür. Bunlar, inançla ilgili hususlar, ibadetle ilgili hususlar ve ahlakla ilgili hususlar. Mehmet Aydın'a göre, dinin iyi bir tanımının yapılabilmesi için bu üç hususun gözönünde bulundurulması gerekir. O halde bu dinler açısından dini şu şekilde tanımlayabiliriz. "Din, ferdi ve içtimai yanı bulunan, fikir ve tatbikat açısından sistemleşmiş olan, inananlara bir yaşama tarzı sunan, onları belli bir dünya görüşü etrafında toplayan bir kurumdur"¹⁷.

Biz de yukarıda yapmış olduğumuz açıklamalar ve bu tanım çerçevesinde W. Montgomery Watt'ın dini düşüncesini ele almaya çalışacağız.

Bilindiği gibi din üzerinde düşünmek şimdiye kadar iki yoldan olmuştur. Birincisinde, dini olmayan verilerden veya unsurlardan hareket edilerek, dinin kendisi konu edilir ve onun hükümleri açıklanmaya çalışılır. İkincisinde ise, doğrudan doğruya din fenomeninden yola çıkılarak dinin sunduğu öğütler, ilham ettiği fikirler konu yapılır ve bu konu üzerinde düşünülür¹⁸.

W. Montgomery Watt'ın din hakkındaki ileri sürmüş olduğu görüşler, kanaatimizce bu ikinci gruba dahil edilebilir. Çünkü Watt'ın dini düşüncesini incelediğimizde, O'nun doğrudan doğruya din fenomeninden yola çıkarak, dinin temel hükümlerini değerlendirmeye çalıştığını görmekteyiz.

Watt, farklı dinlerin verilerinden hareketle bir kavram ve kurum olarak dini, genel bir çerçevede değerlendirmektedir. Bu yolla O'nun farklı dinler arasında -bilhassa İslam ve Hıristiyanlık- ortak uzlaşım noktaları bulma çabasıyla orijinal sonuçlara ulaştığını söyleyebiliriz.

Tahlillerinde sosyolojik ve psikolojik metodları yoğunlukla kullanan ve fikirlerini dinler tarihinden seçmiş olduğu örneklere dayandıran Watt, dinin modern dünyada işgal etmesi gereken konumuna ve kavranılışına dair farklı yaklaşımlar sergilemektedir.

Watt'ın, İslam ve Hıristiyanlığın verileri üzerinde fikirler ileri sürmesi nedeniyle, O'nun dini düşüncesine biz daha çok İslam ve Hıristiyanlık perspektifinden bakarak tahlil etmeye çalışacağız.

¹⁷ Mehmet Aydın, **a.g.e.**, s.6.

¹⁸ Mustafa Şekip Tunç, **a.g.e.**, s.8; Mehmet Aydın, **a.g.e.**, s.9-10.

I. BÖLÜM

W. MONTGOMERY WATT'DA DİNİ DÜŞÜNCENİN TEMEL KAVRAMLARI

1.1. Tanrı

1.1.1. Tanrı Hakkında Konuşmak

Tanrı hakkında konuşmanın ne tür bir konuşma olduğu, ilahiyatın temel konusunu oluşturmaktadır. İslam düşünce tarihinde tenzih, teşbih gibi konular, esasen "Tanrı hakkında konuşma"nın yol açtığı problemlerdir. Benzer konuların Hıristiyan ve Yahudi İlahiyatlarında da ele alındığını görmekteyiz. Bu nedenle Tanrı hakkında konuşma'nın din felsefesinin en canlı konularından birisi olduğu söylenebilir¹.

Üç büyük dinde de, tartışılan konuların merkezinde yer alan Tanrı hakkında konuşulurken, teşbihi bir dilin kullanılıp kullanılmayacağı problemine W. Montgomery Watt, eserlerinde açıklık getirmeye çalışır. O, insan için antropomorfik bir dil kullanılmadan Tanrı'dan söz edilemeyeceğini² vurgulayarak, insanların duyu organlarıyla algılayamadıkları veya duyular üstü olan gerçeği, ancak beşeri terminoloji içerisinde ifade edebileceklerini belirtmiştir³. Çünkü bazı temel dini iddialar, duyularla algılanması mümkün olmayan gerçeklerle ilgilidir. Oysa insan, duyuların konusu olan objelerle yola koyulur. Onu duyularla algılanmayan gerçeklere uygulayınca bu gerçekler ile algılanabilen fenomenler arasında gizli veya açık bir takım benzetmelerin yapılması gerekir⁴. Burada insanın değer yargıları ve ihtiyaçlarının merkeze alındığı bir izah tarzı olan 'antroposentrizm'* ile bir takım insani niteliklerin Tanrı'ya atfedilmesi demek olan 'antropomorfizm' arasında bir ayırımın yapılmasında yarar vardır.

¹ Mehmet Aydın, **Din Felsefesi**, 1992, s.112.

² W. Montgomery Watt, **Günümüzde İslam ve Hıristiyanlık**, Çev: Turan Koç, İstanbul, İz Yayıncılık, 1991, s.79.

³ Watt, **Modern Dünyada İslam Vahyi**, s.121.

⁴ Watt, **a.g.e.**, s.114.

* Antroposentrizm (insaniçincilik), İnsanı dünyanın ve dünyadaki olayların merkezi yapan ve her şeyi insana bağlayan görüş. İslam'ın, insanı yaratıkların en şerefli (Eşrefi Mahlukat) olarak kabul etmesi, buna bir örnektir. Bu görüş, felsefede, insanı evrenin amacı sayar. Orhan Hançerlioğlu, **Felsefe Ansiklopedisi**, İstanbul, Remzi Kitabevi, 1977, III. cilt, s.114; Bedia Akarsu, **Felsefe Terimleri Sözlüğü**, İstanbul, İnkılap Kitabevi, 1994, s.106.

Önemli olan, Tanrı hakkındaki teşbihi ifadelerin katı bir 'antropomorfizm'i öngörmemiş olmasıdır⁵. Bu nedenle, Watt, dindar bir kişinin bile, Tanrı hakkında kullanılan antropomorfik dilin gerçek olmayan bir unsuru içine aldığını kabul etmek zorunda olduğunu⁶ ifade etmiştir.

Kur'an ve İncil'de, el, yüz gibi tabirlerin Tanrı ile birlikte kullanıldığı ve Tanrı'nın diğer fiziki sıfatlarından da sözedildiği bilinmektedir. Tıpkı buna benzer, Tanrı'ya, istek ve irade gibi fiziki olmayan sıfatlarda atfedilmekte, Tanrı'nın ruhi bir varlık olmasından dolayı, bunlar gerçek anlamda kullanılmaktadırlar. Fakat etraflıca düşünüldüğünde Tanrı'nın 'istek' ve 'irade'sinin çok farklı olduğu hemen anlaşılır. Bundan dolayı Watt, hem Hıristiyanlık hem de İslam açısından bu terimlerin sembolik olduğunu söyler⁷.

Watt'a göre, soyut şeyler ve karmaşık kalıplar sözkonusu olduğunda gerçekliği, 'metaforik' ya da 'diyagramatik' ifadelerle anlatmaktan başka çare yoktur. Çünkü konular, insanın gündelik hayatında karşısında olan basit şeyler değildir⁸.

Watt, Tanrı'ya nisbet edilen terimlerin İslam felsefesi ve kelimasında ele alındığını ifade eder⁹. Bu hususta felsefi ya da rasyonel kelamcılar, Tanrı'nın cismani olmadığına ısrar ederek, 'el' 'yüz' gibi terimleri gerçek anlamlarıyla anlayan ve Tanrı'yı insana benzetenleri 'müşebbihe' veya 'mücessime' olarak isimlendirmişler, öte yandan onlar bu tür terimleri mecazi anlamlarıyla yorumlamışlardır¹⁰. Bu anlamda mecazi ifadelerde Mehmet Aydın'ın deyimiyle bir çırpıda dile getirilemeyen teksifi bir anlam vardır. Onlar, çoğu kez bilgi de veren yarı deskriptif ifadelerdir. Bu halleriyle onlar 'analojik ifadeler'e daha yakındırlar. Bilindiği gibi, tarih boyunca belki de en çok taraftarı olan analogi görüşüne göre, din dilinde hem bilgi verme vasfı, hem de kelimeleri lafzi yönleriyle ele almama vardır¹¹. Watt'a göre, insanlarla ilgili terimlerin Tanrı için de kullanılmasının dayanağı bazı kalıp benzerlikleridir. Bu yüzden sözünü ettiğimiz kelamcılar, bu tür

⁵ Turan Koç, **Din Dili**, Kayseri, Rey Yayıncılık, 1995, s.64.

⁶ Watt, **Modern Dünyada İslam Vahyi**, s.118.

⁷ Watt, **İslam ve Hıristiyanlık**, s.79.

⁸ Watt, **İslam Nedir**, Çev: Elif Rıza, İstanbul, Birleşik Yayıncılık, 1993, s.274, **İslam ve Hıristiyanlık**, s.48.

⁹ Watt, **İslam ve Hıristiyanlık**, s.79; **Modern Dünyada İslam Vahyi**, s.116-117.

¹⁰ Watt, **İslam ve Hıristiyanlık**, s.79.

¹¹ Mehmet Aydın, "**Tanrı Hakkında Konuşmak**" Manisa, İzmir Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 1983, Sayı:1, s.27.

terimlerin bir benzetme olduğuna inanarak, din dışı konularda da buna benzer mecazi kullanımlar bulmaya çalışmışlardır. Onlar Arapçada buldukları 'bana bir el uzat' cümlesine benzer bir cümleye dayanarak 'Allah'ın eli' deyiminin 'O'nun kudreti ve yardımı' anlamına geldiğini ifade etmeye çalışmışlardır. Diğer bazı kelimciler ise, Tanrı'nın fiziki anlamda bir elinin olmayacağını kabul etmekle birlikte, terimin mecaz dışı çevirisinde biraz anlam kaybı olduğunu hissetmişlerdir. Bu yüzden onlar, Tanrı'ya atfedilen teşbihi terimlerin nasıl olduğunu belirtmeksizin veya herhangi bir kalıba koymadan, yani onlardan akıl yürütme yoluyla çıkarılabilecek benzer terimleri reddederek, mecazi terimlerin kullanılış tarzları üzerinde herhangi bir tartışmaya yanaşmamışlardır¹². Watt'ın kanaatine göre, bu durum konuya tümüyle akli bir yaklaşımdır. Çünkü terimler, mecazlar olarak alınır da, mecazi olmayan dile aktarılacak olursa, birçok şeyin kaybedileceği tehlikesiyle karşılaşılabilir. Bu yüzden terimleri olduğu gibi kabul etmek ve bile bile epistemolojik problemlerden kaçınmak en iyi yoldur. Bu tutum incelikli bir 'safdililik' olarak nitelendirilebilir¹³. Çünkü gerçeklik sembolik kalıptan çok daha farklı bir şeydir¹⁴.

Watt'a göre, sembolik dil, tasvir edici değil, fakat daha çok çağrıştırmacı ve telkin edici olduğu için, sembolik olmayan dile aktarılırken, oldukça zor karşılanır ve ifade edilir. Fakat bütün bunlarla birlikte, sembolik dille anlatılan Tanrı bilgisinin eksikliğine rağmen, yine de bu dilin mutlak gerçekliğin belli özelliklerini anlatmada en iyi yol olduğu söylenebilir¹⁵. Bu anlamda bir sembol, daha yüksek düzeyde bulunan bir hakikatin maddi alandaki yansımasıdır. Biçimsel açıdan dogmatik olsun veya olmasın sembol zaruri bir araç olmaktadır¹⁶. Çünkü Tanrı ne algılarımızla hissedilebilir, ne de kavramlarımızla tanımlanabilir. Fakat O'nun bize mesajlarındaki hep uzak benzetmeler, tam olmayan mecazlar ve sembollerle ifade edilebilir¹⁷. Bundan dolayı W. Montgomery Watt, Tanrı hakkında beşeri terimleri kullanmanın, insana günlük hayatında yardımcı

¹² Watt, **İslam ve Hıristiyanlık**, s.56-57,79; **Modern Dünyada İslam Vahyi**, s.116-117; Turan Koç, **a.g.e.**, s.49.

¹³ Watt, **İslam ve Hıristiyanlık**, s.57.

¹⁴ Watt, **a.g.e.**, s.56.

¹⁵ Watt, **a.g.e.**, s.57-58.

¹⁶ Lord Northbourne, **Modern Dünyada Din**, Çev: Şehabettin Yalçın, İstanbul, İnsan Yayınları, 1995, s.16.

¹⁷ Roger Garaudy, **Yaşayan İslam**, Çev: Mehmet Bayraktar, İstanbul, Pınar Yayınları, 1995, s.44,108.

olduğu¹⁸ kanaatini taşımaktadır.

Watt, teşbihi terimler konusunun aynı şekilde, hıristiyan ilahiyatçılarca da tartışıldığını ifade ederek, bu konuyla ilgili en tanınmış çözümün Aquino'lu Thomas'ın 'benzeşim' öğretisi olduğunu belirtir¹⁹. Bu öğretiye göre, terimler hem Tanrı, hem de insan için kullanıldığında, ne tek anlamlı ne de çift anlamlı olurlar. Yani bunlar aynı anlamda kullanılmadığı gibi, birbirleriyle ilgisiz iki ayrı anlamda da kullanılmazlar. Bir başka şekilde ifade etmek gerekirse, bu terimlerin Tanrı'ya atfedildikleri anlamlarıyla insana atfedildikleri anlamlar arasında bir takım ilişkiler vardır ki, bunlara 'benzeşim' adı verilmektedir. Fakat Watt, bunun da kesin bir biçimde açıklanamadığını ifade etmiştir²⁰.

Şu halde diyebiliriz ki, W. Montgomery Watt, Tanrı hakkında teşbihi bir dil kullanılmadan konuşulamayacağını vurgulayarak, bu dilin yalnızca telkin edici ve çağrıştırmacı olduğunu ifade etmiştir. Kanaatimizce Watt, katı bir antropomorfizme düşmemek için, bu dilin bize gerçek bir tasvir değil, yalnızca imalar ve telkinler verdiğini de belirtmiştir.

1.1.2. Tanrının Sıfatları

Tanrı'nın sıfatlarıyla ilgili gerek İslam, gerekse Hıristiyan dünyasında yoğun tartışmalar yaşanmıştır. Bu hususta din ile felsefe arasında hiçbir zaman, görüş birliği olmamış, din, felsefenin, felsefe de dinin benimsediği bazı sıfatları kabul etmeye yanaşmamıştır²¹.

Biz burada sıfatlarla ilgili olarak din ile felsefe arasındaki tartışmalara girmeden, Watt'ın, İslam ve Hıristiyanlık açısından değerlendirdiği Tanrı'nın; birlik veya teklik, aşkınlık, içkinlik, sevgi, iyilik, irade ve yaratıcılık gibi bazı sıfatlarını incelemeye çalışacağız.

1.1.2.1. Tanrı'nın Birliği veya Tekliği

Tanrı'nın birliği veya tekliği, felsefede ve farklı dinlerin ilahiyatlarında değişik şekillerde algılanmıştır. Hıristiyanlığın 'teslis akidesi' bir tarafa bırakılacak olursa 'semavi' diye adlandırılan dinlerde 'monoteizm'in hakim olduğu görülür. Birçok hıristiyan düşünür de teslis akidesini 'monoteizm'e ters düşmeyecek şekilde yorumlamıştır. Bugün çoğu hıristiyan ilahiyatçısı Tanrı'nın üç olduğunu söylemez,

¹⁸ Watt, **Modern Dünyada İslam Vahyi**, s.121.

¹⁹ Watt, **İslam ve Hıristiyanlık**, s.80.

²⁰ Watt, **a.g.e.**, s.80.

²¹ Mehmet Aydın, **Din Felsefesi**, s.111.

fakat onlar genel olarak, 'üç görünümlü' bir Tanrı'ya inandıklarını ileri sürerler²². Watt'ın da bu düşüncülerden birisi olduğu söylenebilir. O Tanrı'nın birlik ve teklilik sıfatını İslam ve Hıristiyanlık düşüncesine göre değerlendirerek, bu sıfatı 'monoteizm' e uygun bir tarzda yorumlamaya çalışmaktadır²³.

Bilindiği gibi, müslümanlar, Tanrı'nın vahdet ya da parçasız bir bütün olarak bir olduğunu kabul ederler. Bunun yanında İslam kelimcileri, O'nun birçok sıfatlarının da olduğunu ileri sürmüşlerdir. Watt, hıristiyanların da aynı şekilde Tanrı'nın tekliliğine inandıklarını, bununla birlikte O'nun üç görünümlü olduğunu da kabul ettiklerini belirtir²⁴.

Watt, bunu izah ederken 'teslis akidesi'nin muğlak ve ince bir konu olduğunu ileri sürmüş ve çoğu hıristiyanın bunu açıklama gücünden yoksun olarak sadece kabul ettiklerini ifade etmiştir²⁵. Burada, Hıristiyan ilahiyatçısı ve filozofu olan Anselmus'un bu konuyla ilgili görüşlerini hatırlatacak olursak, O 'teslis öğretisi'nde çözülmeyen güçlükler, insan zihninin ortadan kaldıramayacağı çelişkiler bulmuş ve cesareti kırılmış olarak, hiçbir insan sözünün, mutlak varlığın özünü uygun bir biçimde ifade edemeyeceğini kabule mecbur kalmıştır²⁶.

Montgomery Watt, müslümanların anladığı şekilde, bir teslisi hıristiyanların kabul etmediklerini belirterek, bu konuyla ilgili olan Kur'an'ın işaret ettiği teslis öğretilerine ortodox hıristiyanlarının da karşı çıktıklarını²⁷ ileri sürer.

Watt, 'teslis inancıyla ilgili olan "Ey kitap ehli, dininizde taşkınlık etmeyin ve Allah hakkında gerçek olmayan şeyleri söylemeyin! Meryem oğlu İsa, sadece Allah'ın elçisi, O'nun Meryem'e attığı kelimesi ve O'ndan bir ruhtur. Allah'a ve elçilerine inanın, (Allah) üçtür demeyin, kendi yararınıza olarak buna son verin, çünkü Allah, yalnız bir tek Tanrı'dır. (Nisa/171) ve "Allah için üçünçüsüdür diyenler elbette kafir olmuşlardır. Oysa yalnız bir tek Tanrı vardır, başka Tanrı yoktur."

²² Mehmet Aydın, **Din Felsefesi**, s.131-132; Ayrıca bkz, Ebu'l-Feth Muhammed b. Abdil Kerim b. Ebi Bekr Ahmet el-Şehristani, **el-Milel ve'n-Nihal**, Beyrut, Tahkik: M. Kilani, 1986, C.1. s.220-221.

²³ Watt, **İslam ve Hıristiyanlık**, s.83.

²⁴ Watt, **a.g.e.**, s.83.

²⁵ Watt, **a.g.e.**, s.83.

²⁶ Alfred Weber, **Felsefe Tarihi**, Çev: Vehbi Eralp, İstanbul, Sosyal Yayınları, 1993, s.150-151.

²⁷ Watt, **Bell's Introduction to The Quran**, Edinburgh, Edinburgh University Press, 1970, s.158.

(Maide/73) gibi Kur'an ayetlerine bakıldığında bu ayetlerin 'üç esas'ı değil, üç ayrı tanrıya inananları yerdüğünü ve hıristiyan bakış açısından da üç tane ayrı ayrı Tanrı kabul etmenin yanlış olduğunu ifade etmiştir²⁸. Üç ayrı Tanrı'ya inananların muhtemelen Hz. Muhammed zamanında var olduğunu ve bunların Hıristiyanlıktan kopmuş sapık kimseler olabileceğini belirten Watt, böyle olunca da Kur'an'ın 'üç esas'a değil, üç Tanrı'ya saldırdığını söyler. O'na göre Kur'an'ın bu eleştirisine ortodox hıristiyanları da katılmaktadırlar²⁹.

Buradan hareketle de Watt'ın, Tanrı'nın birlik ve teklik sıfatıyla ilgili olarak İslam ve Hıristiyanlık arasındaki paralellik bulma çalışmalarına dikkat çektiği söylenebilir.

Watt, İslam Tarihinin ilk yüzyıllarında, İslam dünyasında yaşayan ve arapça bilen bazı Hıristiyan ilahiyatçıların, Hıristiyan düşüncesindeki üç esası, İslam düşüncesindeki Tanrı'nın sıfatlarıyla mukayese ettiklerini belirtir³⁰. O'na göre, bu mukayeselerden birisini Bağdatlı filozof Yahya b. Adi yapmıştır. Bu filozofa göre, üç esas, iyiliği, hikmeti ve gücü temsil eder³¹.

Yahya b. Adi, teslisin üç sıfatla mücehhez biricik cevher olduğunu söyler. Bu sıfatları akl, akıl, mâkul ile izah etmeye çalışan Yahya b. Adi bu misallerle şunu demek ister: "Biliyoruz ki oğul, insan tabiatıyla birleşmiştir. O bu haliyle akıl ile mukayese edilebilir ki, bilgi anında bilinmiş olan şeyin mücerret zatı ile birleşmiş ve onunla bir tek şey olmuştur .Fakat mâkul, yani fiilen kavranmış şey, aksine bilgi olamaz, yani akıl onu kavrar ve bu tarzda onunla birleşmiş olur. İşte bunun için makul, insan tabiatıyla birleşmemiş olan Ruh'u'l Kudüs'le mukayese edilebilir"³².

Watt, bu üç esas'ın açıklanmasıyla ilgili bir başka görüşün ise, Hıristiyan akidesini anlatırken müslüman fikir tarihçisi Şehristani'den geldiğini ve O'nun bu üç esası, vücud, ilim ve hayat olarak zikrettiğini belirtir³³.

²⁸ Watt, "**The Christianity Criticized In The Qur'an**", The Muslim World, C.LVII, No:3, (July, 1967) s.198.

²⁹ Watt, **a.g.m.**, s.198 vd; krş. **İslam ve Hıristiyanlık**, s.84.

³⁰ Watt, **İslam ve Hıristiyanlık**, s.84.

³¹ Watt, **a.g.e.**, s.84.

³² Mehmet Aydın, **Müslümanların Hıristiyanlığa Karşı Yazdığı Reddiyeler ve Tartışma Konuları**, Konya, S.Ü.İ.F. Yayınları, 1989, s.115-116.

³³ Watt, **a.g.e.**, s.84; Şehristani ile ilgili olarak burada bir noktanın açıklanması gerektiği kanaatindeyiz. W. Montgomery Watt'ın ifadelerinden sanki Şehristani'nin kendisi, bu üç esası, vücud, ilim ve hayat olarak belirttiği

Hıristiyanlığın nassa dayalı kaynağında vücut, ilim ve hayat lafızlarının işaret ettikleri üç anlamı incelediğimizde, vücudun karşılığının 'Allah', kelamın karşılığının 'Allah'ın kelimesi' yani 'İsa', hayatın karşılığının da 'Ruhu'l Kudüs' olduğunu görmekteyiz³⁴. Teslis veya üç esas'ın böylece yoruma dayanan mecazi bir çerçeve ile açıklanıp belirlenmesinden sonra, hıristiyanlar bu konuda görüş ayrılığına düşmüşlerdir. Bu üç esas, gerçekte tek bir şey mi yoksa ayrı ayrı şeyler mi? İlim ve hayat vücudun aynısı mıdır, yoksa ondan başka iki ayrı şey midir?³⁵ diye tartışmalar olmuştur. Fakat biz, konumuzu genişletmemek için bu tartışmalara girmeyip, sadece onlara burada işaret etmekle yetineceğiz.

Buraya kadar yapmış olduğumuz açıklamalardan sonra, kısaca ifade etmek gerekir ki, Watt'ın düşüncesinde her iki dinde de Tanrı'nın birliği ve teklifi söz konusu olup, Hıristiyan düşüncesindeki üç esas'la İslam düşüncesindeki sıfat anlayışları arasında bir paralellik kurma çalışmaları tarihi olarak ilgi çekici görülmektedir. Fakat şunu da belirtmeliyiz ki, Watt, Tanrı'nın birlik ve teklif sıfatını enine boyuna tartışırken Hıristiyan düşüncesindeki 'enkarnasyon' öğretisini adeta hiç gündeme getirmemesi dikkat çekmektedir.

1.1.2.2. Tanrı'nın Aşkınlık ve İçkinliği

Watt'a göre, aşkınlık ve içkinlik kavramları Tanrı'ya nisbet edildiklerinde bunların sembolik ve çağrıştırmacı bir özelliğe sahip oldukları görülür. Aşmak, bir şeyin üzerinden atlayarak öte tarafına geçmek demektir. İçkin olmak ise, bir şeyin içinde mündemiç bulunmak, bir şeyin içinde kalmak anlamına gelir³⁶.

Watt, "öte" ve "iç" kavramlarının mekanla ilgili olmaları nedeniyle bunların mekan üstü olan mutlak varlık hakkında gerçek anlamlarıyla kullanılamayacağını ifade eder³⁷.

Düşünürümüz hem İncil, hem de Kur'an'da aşkın (Transandant, Müteal) anlamına gelen herhangi bir kelime olmamasına rağmen,

anlaşılabilir. Şehristani konuyla ilgili kitabında sadece hıristiyanların bu üç esası vücut, ilim ve hayat olarak ifade ettiklerini bir tarihçi olarak anlatıyor. Yoksa bizzat kendisi üç esasın karşılığı olarak vücut, ilim ve hayat lafızlarını belirlemiyor. (bkz, Şehristani, a.g.e., s.220-221.)

³⁴ Muhammed el-Behiy, **İslam Düşüncesinin İlahi Yönü**, Çev: Sabri Hizmetli, Ankara, Fecr Yayınları, 1992, s.96 vd.

³⁵ Muhammed el-Behiy, a.g.e., s.99 vd.

³⁶ Watt, **İslam ve Hıristiyanlık**, s.84-85.

³⁷ Watt, a.g.e., s.85.

İslamla Hıristiyanlığın, Tanrı'nın aşkın olduğu hususunda aynı görüşte oldukları kanaatindedir. O, bunu İslam ve Hıristiyanlığın kutsal kitaplarında kullanılan terimlerle ispat etmeye çalışarak, bununla ilgili, Kitab-ı Mukaddes ve Kur'an'dan örnekler verir³⁸. Kitab-ı Mukaddes'de Tanrı'nın aşkınlığına işaret eden, "Kral Uzziya'nın öldüğü yıl, Rabbi yüce ve yüksek bir taht üzerinde oturmakta gördüm; ve etekleri mabedi dolduruyordu" (İşaya6/1) ayeti ile yine aynı şekilde "İsmi Kuddüs olan şöyle diyor: Ben yüksek ve mukaddes yerde otururum" (İşaya 57/15) ayetinde geçen terimler Watt'a göre, Kur'an'da geçen terimlerle çok yakın bir benzerlik göstermektedir. Tanrı'nın bizzat kendisi Kur'an'da göklerin üstünde olan taht'a (arş) kurulduğunu söyler (Araf/154)³⁹. Burada görüldüğü gibi, düşünürümüz, Kitab-ı Mukaddes ve Kur'an'daki bu ayetlerin Tanrı'nın aşkınlığına işaret ettiklerini ileri sürmektedir.

Watt'a göre, İslam düşüncesinde, Tanrı'nın aşkınlığının, yani insanlardan ayrı oluşunun başka bir yönü üzerinde de durulmuş ve teşbihi (antropomorfik) terimlerin sözlük anlamlarıyla Tanrı'ya atfedilemeyeceği hususunda ısrar edilmiştir. Düşünürümüz, aynı şeyin Hıristiyan düşüncesinde de varlığına dikkat çekerek, bununla ilgili olan Kitab-ı Mukaddes'teki "Çünkü benim düşüncelerim, sizin düşünceleriniz değil, diyor Rab, çünkü gökler nasıl ki yerden yüksekse, benim yollarım sizin yollarınızdan, düşüncelerim sizin düşüncelerinizden öyle yüksektir." (İşaya 55/8-9)⁴⁰ ayetini örnek gösterir.

Watt, Tanrı'nın aşkınlığıyla ilgili yaptığı bu değerlendirmelerden sonra, Tanrı'nın içkinliği hususunda da her iki dinin birbirlerine benzerlik gösterdiğini ifade eder⁴¹. O'na göre, Kur'an'da Tanrı bir anlamda insanlar için etkinlik göstermektedir. Sözgelimi Kur'an'daki "Onları siz öldürmediniz, Allah öldürdü. Ve sen (Muhammed) attığında (okları) kendin atmadın Allah attı" (Enfal/17) ayeti Tanrı'nın içkinliğine işaret eder. Yine başka bir ayette Allah, insana şah damarından daha yakın olduğunu bildirir. (Kaf/16). Düşünürümüz Hıristiyanlıkta da buna benzer ifadelerin olduğunu ileri sürerek, Kitab-ı Mukaddes'ten bazı örnekler verir. Eski Ahitte Tanrı, mücadele için insanların kollarına güç verir ve kendisine inananlara zafer bağışlar. Yeni Ahitte ise Paul, Atinalılara vaaz ederken "Tanrı'nın tek tek hiç birimizden uzak olmadığını, çünkü O'nun içinde yaşadığımızı ve O'nda var olduğumuzu"

³⁸ Watt, **İslam ve Hıristiyanlık**, s.85.

³⁹ Watt, **a.g.e.**, s.85.

⁴⁰ Watt, **a.g.e.**, s.85.

⁴¹ Watt, **a.g.e.**, s.85-86.

(Resullerin işleri 17/27,28) belirtiyordu⁴².

Montgomery Watt, aşkınlıkla içkinliği ifade eden ya da bu kavramlara delalet eden tabirlerin çağrıştırmacı özellikte olduğunu vurgulayarak 'tecessüm öğretisi' dışında içkinlik hususunda da iki din arasında önemli farklılıkların olmadığını belirtmiştir⁴³.

1.1.2.3. Tanrı'nın Sevgi ve İyiliği

W. Montgomery Watt, Tanrı'nın sevgi ve iyilik sıfatını da İslam ve Hıristiyanlık düşüncesine göre değerlendirmektedir:

Watt'a göre, tabiattaki fenomenler, insan hayatının devamı ve insanların rahatlığı için katkıda bulunur ve insanla uygunluk arz ederler. Bunun böyle olması Tanrı'nın iyiliğini gözler önüne serer⁴⁴. Watt'ın burada ileri sürmüş olduğu görüşe benzer bir görüşün, İslam düşünce tarihinde Farabi ve onun gibi düşünen bazı filozoflar tarafından da ileri sürüldüğünü görmekteyiz. Tanrı'nın iyilik ve adaleti, hem kainat düzeyinde hem de beşeri düzeyde vuku bulmaktadır. Farabi'ye göre alemin bir nizam üzere var olması, ilahi hayr ve adaletin bir tecellisidir⁴⁵.

Düşünürümüze göre, İslam'da Tanrı'yı zikretmenin en yaygın şekli, Tanrı'nın esirgeyen ve bağışlayan olarak zikredilmesidir. Tanrı'nın diğer isimleri arasında 'çok seven' ve 'aralıksız veren' isimleri de vardır. Watt, Yeni Ahitte Tanrı'nın insanlara İsa'yı göndermesindeki amacın onlara olan sevgisinden kaynaklandığını ve Eski Ahitte de O'nun rahmetine ilişkin birçok deliller bulunduğunu⁴⁶ belirterek, İslam ve Hıristiyanlık arasındaki paralelliğe dikkat çeker.

Watt, ayrıca, İslam ve Hıristiyan düşüncesindeki, Tanrı'nın iyiliği ve O'nun sevgisi ile ilgili diğer bir benzerliği gösterir. O'na göre, Hıristiyan düşüncesinde Tanrı, kendisini seven ve kendisine boyun eğenlere karşı sadece bir yardımsever değil, aynı zamanda kaybolmuş bir sürüyü aramak ve kurtarmak için yola düşmüş bir çoban gibidir⁴⁷. Aynı şekilde İslam düşüncesinde de, Tanrı'nın her topluluğa, onları kendisine kulluğa çağırarak ve kıyamet gününde de onlara karşı tanıklıkta bulunacak bir peygamber (Prophet-messenger) göndermesi

⁴² Watt, **İslam ve Hıristiyanlık**, s.86.

⁴³ Watt, **a.g.e.**, s.86-87.

⁴⁴ Watt, **Bell's İntroduction to The Qur'an**, s.148.

⁴⁵ Mehmet Aydın, **Din Felsefesi**, s.137.

⁴⁶ Watt, **İslam ve Hıristiyanlık**, s.87.

⁴⁷ Watt, **a.g.e.**, s.87.

O'nun tüm insanlığı sevdiğinin bir göstergesidir⁴⁸. Buradan da anlaşılmaktadır ki, Watt'ın düşüncesinde hem Hıristiyanlık, hem de İslam'da Tanrı, bütün insanları sevmektedir.

1.1.2.4. Tanrı'nın İradesi

Düşünürümüz, Tanrı'nın aşkınlık ve içkinlik sıfatı gibi, Tanrı'nın irade sıfatının da sembolik olduğunu ifade eder⁴⁹. O'na göre irade terimini kullanma açısından müslümanlarla hıristiyanlar arasında bir takım linguistik farklılıklar vardır. İslam düşüncesinde dünyada olan her şey Tanrı'nın iradesine bağlıdır. Tanrı istemediği sürece insanın başına ne bir iyilik ne de bir kötülük gelir. Bu ifadeye göre de, insanların işledikleri kötülükler bile, Tanrı'nın iradesine göre oluyor demektir⁵⁰. Watt'a göre, Hıristiyan düşüncesinde ise, Tanrı'nın insanlar hakkındaki iradesi, onlardan yapmalarını istediği şey, sadece iyi işlerdir. Watt, hıristiyanların bu şekildeki "Tanrı'nın iradesi" anlayışını müslümanların "Tanrı'nın buyruğu" deyimiyle ifade ettiklerini belirtir. Bu da demektir ki, iyi işler Tanrı'nın yapılmasını emrettiği şeylerdir⁵¹.

Kanaatimizce Watt, burada Tanrı'nın iradesiyle rızası arasındaki farkı belirtiyor. Bilindiği gibi, Tanrı'nın iradesiyle rızası arasında bazı farklılıklar vardır. Tanrı'nın iradesi O'nun rızasının aynısı değildir. İslam düşüncesine göre, her şey Tanrı'nın iradesiyle gerçekleşmesine rağmen, Tanrı'nın rızası yalnızca iyi şeylerdir. Yani Tanrı, yalnızca iyi işlere rıza göstermektedir⁵².

Watt, ayrıca müslümanların, Tanrı'nın tüm olaylar üstündeki mutlak kontrolüne çok önem verdiklerini, buna göre de, O'nun iradesiyle uyum içinde olmayan hiç bir kötülüğün insanın başına gelemeyeceğini ifade eder. O buradan hareketle de, geleceğe yönelik olarak müslümanların kullandıkları 'inşallah' ifadesiyle, Kitab-ı Mukaddesde Yakub'un mektubundaki (4.13,15) "Siz bugün, yarın falan şehre gideceğiz ve kazanacağız diyenler, ne olacağını bilemezsiniz. Bunun yerine siz, eğer Rab dilerse yaşayacağız ve şunu şunu yapacağız

⁴⁸ Watt, **İslam ve Hıristiyanlık** s.87-88.

⁴⁹ Watt, **a.g.e.**, s.88.

⁵⁰ Watt, **a.g.e.**, s.89; Bu konuyla ilgili olarak İslam düşünce tarihinde birçok tartışma olmuştur. Mutezile, Cebriye ve Ehli Sünnet arasındaki tartışmalar için, bkz. Necati Öner, **İnsan Hürriyeti**, Ankara, Selçuk Yayınları, 1982, s.49 vd.

⁵¹ Watt, **a.g.e.**, s.89.

⁵² Emrullah Yüksel, **Kelam Dersleri (Ululhiyet ve Nübüvvet)**, Erzurum, Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1986, s.27-28.

demelisiniz" ifadelerinin benzerlik gösterdiğini söyler. Ayrıca O'na göre, bir hıristiyanın gözünde, iyi insanın başına gelen kötülükler Rabbin bir ıslahı olarak telakki edilebilir. Çünkü "O kimi severse uslandırmak için ona ceza verir" (İbranilere 12.5,6)⁵³ Bu ifadelerden de Watt'ın düşüncesinde hem İslam hem de Hıristiyanlıkta herşeyin (kötülükler dahil) Tanrı'nın iradesiyle gerçekleştiği sonucunu çıkarabiliriz.

1.1.2.5. Tanrı'nın Yaratıcılığı

Watt, Tanrı'nın yaratıcılığını Kitab-ı Mukaddes ve Kur'an çerçevesinde değerlendirmektedir.

Tanrı'nın her şeye gücünün yetmesi O'nun yaratma kudretinde kendini gösterir. Tanrı her şeyin yaratıcısıdır⁵⁴. Bununla birlikte, Tanrı'nın her şeyin yaratıcısı olduğunu söylemek, O'nun kainattaki her şeyi denetleme gücüne sahip olduğunu bir göstergesidir. Bu da evrendeki her şeyin O'nun iradesi haricinde var olmayacağı anlamına gelir⁵⁵.

Watt, İslam ve Hıristiyan düşüncesinin aşkın bir Tanrı'nın evrenin yaratıcısı ve idame ettiricisi olduğunda ittifak ettikleri kanaatini taşımaktadır⁵⁶, O, bunu açıklamak için, Kitab-ı Mukaddes ve Kur'an-ı Kerim'in bir karşılaştırmasını yapar. O'na göre, Kitab-ı Mukaddes'in Tekvin I'deki yaratılışın felsefi yorumunun, batının zihni bakış açısı üzerinde büyük bir etkisi olmuştur. Tekvin I'deki yaratılış izahı Aristocu ilk sebep anlayışına dayanılarak yorumlanmıştır. Düşünürümüz, yaratılışla ilgili Kitab-ı Mukaddes'in "başlangıçta Tanrı gökleri ve yeri yarattı, yer şekilsiz ve ıssızdı, enginin yüzü üzerinde karanlıklar vardı. Tanrı'nın ruhu suların üstünde hareket ediyordu ve Tanrı dedi: 'ışık olsun' ve ışık oldu." (Genesis, 1.3) ayetindeki 'ışık olsun' şeklindeki ilk sözün bütünüyle açık olmasa da ex nihilo (yoktan) bir yaratılış olarak yorumlanabileceğini ve yaratılışın bir tek olay değil, altı güne yayılmış bir fiiller dizisi olduğunu⁵⁷ ifade etmiştir. Bunun için bitkilerle hayvanların yer aracılığıyla, balıkların ise suların aracılığıyla meydana getirildiği söylenir⁵⁸. Watt'ın kanaatine göre, bütün bunlardan çok daha önemlisi, Kitab-ı Mukaddes, Tanrı'nın yaratıcı etkinliğinin kesintisiz bir şekilde devam ettiğini haber vermektedir⁵⁹.

⁵³ Watt, **İslam ve Hıristiyanlık**, s.89-90.

⁵⁴ Watt, **Bell's Introduction to The Qur'an**, s.148.

⁵⁵ Watt, **İslam ve Hıristiyanlık**, s.144.

⁵⁶ Watt, **a.g.e.**, s.121.

⁵⁷ Watt, **a.g.e.**, s.139-140.

⁵⁸ Watt, **a.g.e.**, s.140.

Düşünürümüz, aynı şekilde Kur'an'ın "O herhangi bir şeyin olmasını dilediği zaman ona yalnızca 'ol' der o da olur." (Mümin/68) ayetinin Tekvin I'deki yaratılışla ilgili "ışık olsun dedi ve ışık oldu" (Genesis, 1.3) ayetiyle benzerlik gösterdiğini vurgular⁶⁰. O'na göre, hem Kitab-ı Mukaddes, hem de Kur'an'da, kainatın altı günde yaratıldığı ifade edilmiştir. Fakat altı günde yaratma her ne kadar Kur'an'da zikredilmiş ise de, bu konuda Kitab-ı Mukaddes çok daha fazla şey söylemiştir⁶¹. Kur'an ise Tanrı'nın halihazırdaki aktivitesine, yani O'nun yaratıcı etkinliğinin devamı hususuna Kitab-ı Mukaddes'ten daha fazla yer vermiştir⁶².

Watt'a göre, İslam kelimacıları her ne kadar Aristocu ilk sebep anlayışına vakıf olsalar da, onlar, dünyanın meydana getirilişi ile ilgili ilk sebep anlayışına ve sınırlı yaratmaya pek itibar etmemişlerdir. Önemli bir kelimacoluk olan Eş'ariler, yüzyıllarca atomculuğun bir şeklini benimseyerek, tüm evrenin zamanın her anında ayrı ve yeniden bir yaratılışı olduğunu ileri sürmüşlerdir⁶³.

Buraya kadar verilen bilgilerden sonra, Watt, Tanrı'yı evrenin yaratıcısı ve idame ettiricisi olarak düşünmekle birlikte, müslümanlarla, hıristiyanlar arasında sadece vurgulama farklarının olduğunu belirtir. Farklılıklar esas olarak vurgulamada olduğu için, O'na göre, İslami iddialar Eski Ahit olsun, Yeni Ahit olsun, Kitab-ı Mukaddes'le bir paralellik göstermektedir⁶⁴.

Düşünürümüz, ayrıca hem İncil hem de Kur'an'da, halihazırda başka bir varlık olsa da, Tanrı'nın sürekli olarak bir iş yaptığından bahsedildiğini belirtir. Fakat Watt, Tanrı'nın yaptığı işin dolaylı olduğunu ifade eder. Sözelimi, Hz. İsa, duasında, "Bugünkü günlük ekmeğimizi ver" der. Watt'ın kanaatine göre ekmeğe bize, fırıncı veya başka bir şey aracılığıyla geliyor olsa da bu dua rızkın bize Tanrı'dan geldiğini ima etmektedir. İslam'daki Tanrı'nın isimlerinden biri olan el-rezzak, rızık verici de, tıpkı buna benzemektedir. Yine bununla ilgili olarak, Mazmurlar'da, fatihler savaşta var güçleriyle dövüşmüş olsalar da zafer bağışlayan Tanrı'ya sık sık atıflarda bulunulur. Aynı şekilde Kur'an'da da müşrikler, müslüman savaşçıların ok ve mızraklarıyla ölseler de, onları öldürenin Tanrı olduğu vurgulanır (Enfal/17), Yine

⁶⁰ Watt, *Bell's Introduction to The Qur'an*, s.148.

⁶¹ Watt, *a.g.e.*, s.148-149.

⁶² Watt, *a.g.e.*, s.149.

⁶³ Watt, *İslam ve Hıristiyanlık*, s.141.

⁶⁴ Watt, *a.g.e.*, s.141-142.

geminin mucidi insanlar olsa bile, Kur'an, Tanrı'nın emri gereğince, gemileri yüzmek üzere insanın emrine verdiğini söyler (İbrahim/32)⁶⁵.

Watt, Tanrı'nın bu tür işler yaptığını ve doğrudan doğruya her şeyin failinin Tanrı olduğunu söylemenin ciddi hiçbir problem doğurmadığı kanaatindedir. Tanrı kozmik sürecin en yüksek denetleyicisi olduğuna göre meydana gelen her şeyin gerçek faili de O demektir. Dolayısıyla her şeyi O'nun yaptığı söylenebilir. Normal olarak biz, failin işi yapan kimse olduğunu düşünürüz. Fakat Tanrı'yı bize rızık verici olarak düşündüğümüzde O'nun bu işi çeşitli tabii süreç ve düzenlemeler aracılığıyla, dolaylı bir şekilde yaptığının da farkında oluruz⁶⁶.

Kanaatimizce Watt'ın burada ileri sürmüş olduğu görüşe kısmen benzer bir görüş, Occasionalistler tarafından da ileri sürülmüştür. Occasionalistler alemde meydana gelen her şeyin failinin Tanrı, aradaki fail gibi görünen şeylerin ise adi birer sebep olduğunu, asla fail olmadıklarını savunmuşlardır⁶⁷. Fakat düşünürümüz, her şeyin failinin Tanrı olduğunu söylerken, aradaki sebeplerin de faillik özelliklerinin bulunduğunu, her ne kadar, Tanrı sadece dolaylı bir şekilde iş gören mutlak fail olsa da, aynı zamanda tabii bir sebep veya insani bir failin olabileceğinin de kesinlikle göz önünde bulundurulması gerektiğini vurgulayarak⁶⁸, Occasionalistlerden tamamen ayrı bir görüş belirtmiştir, diyebiliriz.

1.1.3. Tanrı-İnsan ilişkisi

W. Montgomery Watt, Tanrı-insan ilişkisini Kur'an ve İncil açısından değerlendirerek, Tanrı'nın sıfatlarında olduğu gibi, bu konuda da iki din arasındaki benzerliğe dikkat çekmektedir.

O'na göre, Tanrı-insan ilişkisiyle ilgili çağdaş hıristiyan görüşleri büyük ölçüde batının felsefi bakış açısının etkisinde kaldığı için değişik şekiller almıştır. Bu gün her ne kadar İncil'e dayanan anlayışlar çağdaş Hıristiyan düşüncesinde hakim durumda olmasa da düşünürümüze göre Kur'an'la İncil arasında birçok benzerliğin olduğu söylenebilir⁶⁹.

⁶⁵ Watt, **İslam ve Hıristiyanlık**, s.146.

⁶⁶ Watt, **a.g.e.**, s.146-147.

⁶⁷ Macit Gökberk, **Felsefe Tarihi**, İstanbul, Remzi Kitabevi, 1990, s.286 vd; Süleyman Hayri Bolay, **Felsefi Doktrinler Sözlüğü**, İstanbul, Ötüken Neşriyat, 1979, s.186-188.

⁶⁸ Watt, **a.g.e.**, s.147.

⁶⁹ Watt, **a.g.e.**, s.187.

Watt, Tanrı-insan ilişkisiyle ilgili olarak Kur'an'i anlayışa 'abd' ve 'rab' gibi iki kelimenin hakim olduğu kanaatindedir. 'Abd' kelimesinin Tanrı ile insan arasındaki ilişkiye işaret etmek amacıyla kullanıldığını vurgulayan Watt, Tanrı ile ilişkide, insan bir 'abd' ya da 'kul' iken, Tanrı'nın 'rab' olduğunu ifade etmektedir. İslam düşüncesine göre, Tanrı, kulu bütünüyle aştığı için hiçbir yaratık da bu yüzden Tanrı'ya asla benzemez⁷⁰.

W. Montgomery Watt, benzer durumun Kitab-ı Mukaddes'te bulunduğu dikkat çeker. Kur'an'da, kullanılan 'abd' kelimesine karşılık, Kitab-ı Mukaddes'de peygamberlere 'rabbin hizmetçileri' olarak işaret edildiğini belirten düşünürümüz, hizmetçi kelimesinin karşılığı olarak da 'ebed' kelimesinin kullanıldığını ifade etmiştir. Watt'a göre, 'ebed' kelimesi Eski Ahit'in Yunanca çevirilerinde genellikle 'doulos' (köle) kelimesiyle karşılanmıştır. Yeni ahit'te Paul kendisini, Tanrı'nın ve İsa'nın 'doulos'u olarak takdim etmektedir. Watt, bu sözcüklerin İngilizce'ye 'köle' veya 'kul' değil de 'hizmetçi' olarak tercüme edilmesinin sebebinin, mütercimlerin latince çeviriye aşina olmalarından ve 'köle'nin karşılığının da 'servus' olmasından kaynaklandığını söyler. O'na göre, İngilizcede hangi nedenlerden dolayı 'hizmetçi' sözcüğü kullanılmış olursa olsun, Kitab-ı Mukaddes Kur'an'a görüldüğünden çok daha fazla yakınlık arz etmektedir⁷¹. Watt, buradan hareketle de Kitab-ı Mukaddes ve Kur'an'dan örnekler vererek bu iki kutsal kitap arasındaki paralellikleri göstermeye çalışır.

Watt, Kur'an'i düşüncede insan hayatının mutlak bir güce (absolute-power) bağımlı olduğunu ve bu güç (power) tarafından kontrol edildiğini ifade eder⁷². Kur'an, bir insanın eceli ya da vadesi gibi ölüm vaktinin ve diğer şeylerin önceden tesbit ve tayin edildiğini söyler. Düşünürümüz bununla ilgili şu ayetleri örnek göstermektedir: "Belirlenmiş vadesine göre, Allah'ın izni olmadan kimse ölmez." (Ali İmran/145) "Allah'ın bize yazdığından başkası başımıza gelmez" (Tevbe/51). "Evlerinizde olsaydınız haklarında ölüm yazılı olanlar yine de devrilecekleri yere koşar varırlardı" (Ali İmran/145)⁷³. Bundan dolayı da düşünürümüz, müslümanların, Tanrı'nın dünya içinde faal olduğunu, yani O'nun olaylar üzerindeki mutlak kontrolünü daima savunduklarını⁷⁴ belirtir.

⁷⁰ Watt, **Hz. Muhammed'in Mekkesi**, Çev: Mehmet Akif Ersin, Ankara, Bilge Vakfı Yayınları, 1995, s.35; **İslam ve Hıristiyanlık**, s.187-188.

⁷¹ Watt, **İslam ve Hıristiyanlık**, s.191, **Hz. Muhammed'in Mekkesi**, s.35.

⁷² Watt, **İslam Nedir**, s.46-52.

⁷³ Watt, **İslam ve Hıristiyanlık**, s.188.

⁷⁴ Watt **Modern Dünyada İslam Vahisi** s.116

Watt, Kur'an'da olduğu gibi, Kitab-ı Mukaddes'de her şeyin önceden tesbit edildiğine dair, kader öğretisinin izlerinin bulunduğunu vurgulayarak, buna Kitab-ı Mukaddes'ten şu ayeti delil göstermektedir: "Benim günlerimin hepsi senin kitabında yazılmıştır" (Mezmur, 139-16)⁷⁵

Düşünürümüz, olayların böyle önceden belirlenişinden başka, hem Kur'an⁷⁶ hem de Kitab-ı Mukaddes'de⁷⁷, insanın üzerinde aynı zamanda ilahi bir sınırlama unsurunun olduğunu da ifade eder. Bir kimsenin inancı ya da küfrü, Tanrı'nın onu hidayete ulaştırmasına bağlı olabilir. Mesela Kur'an'daki "Allah size yardım edecek olursa, sizi yenecek kimse olmaz, fakat birde yüzüstü bırakacak olursa ondan sonra size kim yardım edecek" (Ali İmran/160) ayeti ile⁷⁸ Kitab-ı Mukaddes'teki "Tanrı firavunun ve Mısırlıların kalplerini katılaştırmıştır" (Çıkış, 4-14) ayeti ve Yeni Ahitte hıristiyanlara Tanrı'nın lütfuyla birçok şeyi yapmaları hususunda yardım edilmesi⁷⁹ insanın üzerindeki ilahi bir sınırlamanın olduğunu göstermektedir.

W. Montgomery Watt, Kur'an'ın, insan hayatını büyük ölçüde sınırlandırmasına rağmen, İslâmi anlayışta insanın yapıp ettiklerinden sorumlu olduğunu vurgulayarak, bu konuyla ilgili, İslam dünyasında çok yoğun tartışmaların yaşandığına işaret eder ve Mutezile ile Eşariler arasındaki tartışmaları değerlendirir. Mutezile'ye göre, insanların yapmış olduğu fiiller, Tanrı tarafından kendilerine verilen hür ve müstakil bir irade ile gerçekleştirilir. Fiillerin meydana gelişinde Tanrı tarafından herhangi bir müdahale söz konusu değildir. Onlara göre, eğer insanın fiili, Tanrı'nın iradesi ile ortaya çıkmış olsaydı, insan o fiili cebir altında yapmış olurdu. O zaman da yapmış olduğu bu fiilden dolayı ceza gördüğünde zulme uğramış olurdu⁸⁰. Düşünürümüz, Mutezile'nin iş yapmak için insanlardaki gücü yaratanın Tanrı olduğunu benimsediklerini, fakat hangi hareketin yapılması gerektiğini belirleyen Tanrı değil, bireyin bizzat kendisinin olduğunu kabul ettiklerini belirtir⁸¹.

Mutezile'nin bu görüşlerine sünni kelimelerin önde gelen temsilcisi olan Eşariler tarafından karşı çıkmıştır. Eşarilere göre, insan kazanıp

⁷⁵ Watt, **İslam ve Hıristiyanlık**, s.192.

⁷⁶ Watt, **a.g.e.**, s.188.

⁷⁷ Watt, **a.g.e.**, s.191-192.

⁷⁸ Watt, **a.g.e.**, s.188.

⁷⁹ Watt, **a.g.e.**, s.192.

⁸⁰ Watt, **a.g.e.**, s.188-189; karşı, Necati Öner, **İnsan Hürriyeti**, s.51.

⁸¹ Watt, **a.g.e.**, s.189.

kendine mal ederken, Tanrı insanın fiilini yaratır. Watt'a göre, Eşariler Tanrı'nın hükmünün adil olduğu düşüncesini bu şekilde korumuş oluyorlardı. Tanrı'nın, belli bir iş yapması için insanda bir güç yarattığını Eşariler'in de kabul ettiklerini vurgulayan Watt, Onların Mutezile'ler gibi, 'kudret' değil 'istitaa' terimini kullandıklarını ve yaratılmış gücün herhangi bir iş yapıp yapmamak için değil, yalnızca bir eylemi yapmak için yaratılmış güç olduğuna inandıklarından dolayı Mutezile'den ayrıldıklarını⁸² ifade eder. Eşari ekolüne mensup kelimciler bu noktada 'kesb' kavramını ortaya koymuşlardır. Bu kelime insan ile ondan sadır olan fiiller arasında bir ilişki olduğunu ve dolayısıyla insanın bunun hesabını vereceğini var saymaktadır. Bu formüle göre, insan fiillerine sahip bir varlık olmaktan çıkmakta ve her şey mutlak varlığa atfedilmektedir. Bundan dolayı düşünürümüz, Eşari'leri eleştirenlerin, bu formülasyonun insana gerçek bir sorumluluk yüklediği iddiasında bulduklarını söyler⁸³.

Watt'a göre, Kur'an'da da, ilk müslüman düşünürlerde de insani özgürlük kavramı hiçbir şekilde kullanılmamıştır. İnsan yapmış olduğu eylemlerinden sorumlu telakki edilmiş fakat davranışlarının üzerindeki sınırlamaların da farkında olmuştur. Bununla birlikte düşünürümüze göre, herhangi bir insani özgürlük düşüncesi Allah'a göre 'abd' ve 'kul' statüsü karşısında bir isyana delalet etmiş olacaktır⁸⁴. Düşünürümüz, çağdaş bir müslümanın kul statüsü üstüne çıkmasının bu dünyada yalnız Allah adına iş yaptığı veya O'nun halifesi olduğu zaman gerçekleşeceği kanaatini taşımaktadır⁸⁵. Burada görüldüğü gibi Watt, insanın Allah'ın halifesi olmasını kul statüsü üzerinde bir yer olarak belirtmektedir.

O'na göre, halife deyimi esas olarak takipçi ya da 'yaratıcı' anlamına gelir ve İslam devletinin politik lideri olarak Hz. Muhammed'in yerine geçenlere ünvan olarak verilmiştir. Watt, bu ünvanın seçilmesinin muhtemelen Kur'an'a dayanmadığını ileri sürerek, bu kelimenin Kur'an'da birinde Hz. Adem'den, diğerinde ise Hz. Davud peygamberden (sad,26) söz edilmek üzere iki yerde tekil halde geçtiğini söyler. Düşünürümüze göre, ilk müslüman bilginler politik uzantılarından dolayı bu ayetlerin yorumlanmasında zorluk çekmişlerdir. Fakat, son yıllarda müslümanlar Hz. Adem ile ilgili

⁸² Watt, **İslam ve Hıristiyanlık**, s.189-190.

⁸³ Watt, **İslam Nedir**, s.204.

⁸⁴ Watt, **İslam ve Hıristiyanlık**, s.190.

⁸⁵ Watt, **a.g.e.**, s.190.

bölümün genel olarak, Allah'ın dünyada insanlığa bir halifelik verdiği delil olduğu şeklinde yorumlamışlardır. Watt'a göre, bu kulluk statüsünde bir gelişme olarak görülebilir⁸⁶. Müslümanlar Kur'an'i anlayışa genel olarak kendilerini verdiklerinde bu onları, daha üstün bir konuma yükseltecektir. Çünkü Allah için, O'nun bir temsilcisi ya da halifesi olarak hareket eden bir kimse sadece bir kul olmanın çok daha ötesindedir⁸⁷.

Watt'ın kanaatine göre, aynı şekilde bir hıristiyanın da kul statüsünün üzerine çıkması oğul statüsüne yükselmesiyle mümkün olur⁸⁸. Düşünürümüz, Tanrısal oğulluğun sembolik olduğunu belirterek, bunun, insanın Tanrı'nın amaçlarına vakıf olabileceğine ve bu amaçların gerçekleştirilmesi yolunda bir şeyler yapabileceğine delalet ettiğini vurgular. O'na göre Hz. İsa bu alanda öncüydü, dolayısıyla O'nun takipçileri de ona uyararak Tanrı'nın iradesini tam anladıkları ve onu gerçekleştirmenin yollarını aradıkları sürece O'nun oğulları oluyorlardı⁸⁹.

Görüldüğü gibi, Watt'ın düşüncesinde Kur'an'daki halifelikle, İncil'deki oğulluk, anlayışı, Tanrı'nın amaçlarını bilen, O'nun istediği şekilde hareket eden ve Tanrı'nın amaçlarının gerçekleştirilmesi için bir şeyler yapabilen anlamına gelmektedir⁹⁰.

Gerek Tanrı'nın sıfatları, gerekse Tanrı-insan ilişkisiyle ilgili olarak buraya kadar yapmış olduğumuz açıklamalardan da anlaşılacağı üzere, Watt, İslam ve Hıristiyanlığın ortak noktalarından hareketle iki din arasındaki benzerlikleri göstermeye çalışmıştır.

Kanaatimizce bu yaklaşım, Watt'ın 'diyalog' anlayışından kaynaklanmaktadır. Çünkü düşünürümüz, çağımızda özellikle İslam ve Hıristiyanlık arasında bir diyalogun gerekli olduğuna inanmaktadır. Watt'ın diyalogla ilgili görüşlerini çalışmamızın üçüncü bölümünde etraflıca ele alacağımız için burada ona işaret etmekle yetiniyoruz.

1.2. Peygamberlik ve Vahiy

1.2.1. Peygamberlik

Arapça'da nebi veya resul, Farça'da ise peygamber kelimesi, haber getiren anlamına gelir⁹¹. Bu kelimenin İngilizce karşılığı olarak

⁸⁶ Watt, *İslam ve Hıristiyanlık*, s.190.

⁸⁷ Watt, *a.g.e.*, s.201.

⁸⁸ Watt, *a.g.e.*, s.193,201.

⁸⁹ Watt, *a.g.e.*, s.203-204.

⁹⁰ Watt, *a.g.e.*, s.201-204.

⁹¹ Hilmi Ziya Ülken, *İslam Düşüncesi*, İstanbul, Ülken Yayınları, 1995, s.18; Watt,

'messenger' ya da 'prophet' kavramları kullanılmaktadır⁹².

Tanrı'dan almış olduğu emirleri insanlara bildiren seçkin insanlar peygamberlerdir⁹³.

Peygamberler hassas ve güçlü şahsiyetleri ile sarsılmadan ve korkusuzca, ilahi tebliği ilan ederek, insanları uyuşukluk ve düşük ahlaki gerilim durumundan kurtarıp, Tanrı'yı bilmelerini sağlayan ve onların vicdanlarını uyandıran insanlar⁹⁴ olarak tarif edilebilir.

W. Montgomery Watt ise peygamberi şu şekilde tanımlamaktadır: "Peygamber, kendi toplumunun ve çağının ihtiyaçlarına uygun bir tarzda dini gerçekliği getiren dini bir liderdir."⁹⁵

Watt'ın kanaatine göre, peygamber olarak seçilen kişi entellektüel bir özelliğe sahiptir. Çünkü bu insan, dini harekete temel teşkil eden fikirlerin taşıyıcısı ve onların bir organizatörüdür. Peygamber, dini harekete temel teşkil eden bu fikirlerin, kendisinin dışında olan, ilahi bir kaynaktan geldiğini söyler⁹⁶.

Watt, peygamberin getirmiş olduğu öğretide her zaman bir yenilik unsurunun mevcut olduğunu belirtir. O'na göre, bir peygamber, her ne kadar kendi içinde bulunduğu geleneği devam ettiriyor görünse de O'nun getirdiği şeyde muhakkak bir yenilik vardır⁹⁷. Watt, burada peygamberleri de iki gruba ayırmaktadır. Birincisi, Eski Ahit geleneğinde olduğu gibi, var olan geleneği devam ettiren peygamberler. İkincisi ise, mevcut geleneği devam ettirme eğiliminde olsalar bile, getirdikleri öğretide yepyeni bir dünya görüşü bulunan peygamberler. Watt, bu ikincilere örnek olarak Hz. Muhammed'i göstermektedir⁹⁸.

Öyle görülüyor ki, bu ifadeler, İslam terminolojisindeki nebi ve resul kavramlarını hatırlatmaktadır. Bilindiği gibi nebi yeni bir öğreti getirmeyip, var olan geleneği devam ettirirken, resul, yeni bir öğreti getirmiştir.

Watt'a göre, peygamberin getirmiş olduğu öğretisi, içinde bulunan gelenekle bir paralellik gösterir. Fakat daha sonraki dönemlerde, peygamberin getirdiği yenilik unsuru, öylesine güçlenir ki, peygamber, kendisini yeni bir dinin kurucusu olarak düşünür ve mevcut gelenekle

⁹² Watt, **İslam ve Hıristiyanlık**, s.92 vd; **Hz. Muhammed'in Mekkesi**, s.99.

⁹³ H. Ziya Ülken, **İslam Düşüncesi**, s.18.

⁹⁴ Fazlur Rahman, **Ana Konularıyla Kur'an**, Çev: Alpaslan Açıkgeç, Ankara, Fecr Yayınları, 1993, s.167.

⁹⁵ Watt, **Truth in The Religions**, Edinburgh, Edinburgh University Press, 1963, s.149.

⁹⁶ Watt, **a.g.e.**, s.83.

⁹⁷ Watt, **a.g.e.**, s.149.

⁹⁸ Watt, **a.g.e.**, s.83 vd.

ilgiyi kesmenin önemi üzerinde durur. Peygamber bunu yaparken kendi toplumunun halihazırdaki dini fikirlerinden işe başlar. Peygamberin getirdiği yeni fikirler, kendisinin ve kendi çağdaşlarının yaşamları gereken dünya hayatının ana karakterini belirlerler. Watt, peygamberlerin bu fikirleri elde etme yöntemine 'sezgi' veya 'vizyon' adının verilebileceğini ifade eder. Fakat bunun yalnızca bir isimlendirmeden öte bir şey olamayacağını belirten Watt, peygambere ait sezginin içsel karakterinin bir sır olarak kalmaya devam edeceğini de vurgular⁹⁹.

Watt, burada belirtilen peygamber sezgisinin, şair ve mistiğin sezgisiyle karşılaştırılabileceğini belirterek, sezginin bu üç türünün birbirlerine benzer özellikler gösterdiğini ifade etmiştir. O'na göre, şair de, peygamber gibi, diğer insanlara hoş ve güzel olan şeyleri gösterme çabasında bulunarak, hayatın anlam ve önemi üzerinde durur. Şairin ulaşmak istediği en son hedef burasıdır. Peygambere gelince, O'nun dünya tanımlaması, kendi toplumunun üyelerini harekete geçiren bir aksiyon olarak tasarlanmıştır. O'nun düşüncesi, şairin düşüncesinden çok daha derin anlamlara sahip olduğu için, daha çok sistematik dünya görüşüne, yani dogmatik sisteme temel teşkil etmeye uygunluk arzeder¹⁰⁰. Watt, bunun yanında, peygamberin sezgisel olarak ortaya koymuş olduğu şeylerle drama yazarının ortaya koymuş olduğu şeyler arasında da bir benzerlik kurulduğunu ifade eder. Drama yazarı ve şairin her ikisi de kolektif bilinç altını ifadelendirmektedirler. Peygamber ile drama yazarı arasındaki fark, peygamberin dört başı mamur bir dünya görüşü sunmasına rağmen, drama yazarının dünya görüşü, insan hayatının yalnızca bir yönünü ifade eder. Peygamber de mevcut ahlak, tarih ve kozmoloji anlayışını kısmen kabul edebilir, fakat peygamber, bütün bunları geçerek aşkınlık boyutuna, metakozmoloji diye adlandırabileceğimiz bir boyuta ulaşır¹⁰¹.

Watt, son olarak, mistikle peygamberin sezgisi üzerinde durur. O'na göre mistiğin sezgisi, her ne kadar peygamberin sezgisine benzer özellik gösterse de, mistiğin sezgisi, kendisinin içinde bulunduğu din ile ilgilidir. Mistiğin öğretisinde çok az bir yenilik vardır. Mistik, evvela kendi dininde hazır olan dinamik fikirlerin tefekkürü ile işe başlar ve fiziksel enerjisini kendi hayatına tatbik etmekle meşgul olur. Mistik hariçten herhangi bir şey getirmez. Peygamber ise yepyeni bir şey ortaya

⁹⁹ Watt, **Truth in The Religions**, s.149-150.

¹⁰⁰ Watt, **a.g.e.**, s.150.

¹⁰¹ Watt, **İslam Nedir**, s.285-286.

koymaktadır. Peygamberle mistik arasındaki en önemli fark şudur: Mistiğin sezgisi kendisiyle ilgilidir. Peygamberin sezgisinde ise, diğer insanları faaliyete geçirme, unsuru bulunmaktadır. Peygambere ait olan sezgi, yenilikçiliği ve genel aktivite ile olan bağlantısıyla ayırt edilir¹⁰².

Watt'a göre, peygambere ait sezgiye mukabil olarak çok değişik şekiller sıralanabilir. Bununla beraber Yahudilik, Hıristiyanlık ve İslam gibi üç büyük dünya dininde peygambere ait sezgi (intuition) 'vahiy' (revelation) olarak isimlendirilmiştir¹⁰³. Biz vahyi, bundan sonraki başlık altında daha geniş bir çerçeve içerisinde değerlendirmeye çalışacağız. Yalnız burada peygamberin getirmiş olduğu öğretinin doğruluğuyla ilgili bir noktayı belirtmemiz gerekir.

Watt'a göre, peygamberin getirmiş olduğu öğretinin, yani vahyin, doğruluğunun anlaşılabilmesi için, peygamberi takip eden ve bu vahiy sistemini, tüm davranışlarının dayanağı yapan insanların hayat düzeylerinin üstünlüğü ile de mutlaka doğrulanması gerekir¹⁰⁴. Örneğin Hz. Muhammed Allah'tan mesaj aldığını söylemiş ve bunu çağdaşlarına aktarmıştır. Bu mesajın temelleri üstünde, Hz. Muhammed'in yaşadığı günlerde sayıları yüzbinleri bulan ve şimdi milyonlara ulaşan, Allah'a kulluk ettiklerini söyleyen bir ümmet doğdu. Hayat bu toplum için genellikle tatminkar olmuştur. Bu toplum içinde çok sayıda kadın ve erkek, kendi derecelerini elde etti ve sayısız sıradan insan, zor koşullar altında bile temiz, orta halli bir hayat sürdürdü. Bu hususlar bizi Kur'an'da ortaya konan şeylerin doğru ve Tanrı'dan olduğu sonucuna ulaştırmaktadır. Bu da Hz. Muhammed'in gerçek bir peygamber olduğunun göstergesidir¹⁰⁵.

O halde diyebiliriz ki, Watt, peygamberin getirdiği öğretinin bir çok insan tarafından desteklenmesini, onun doğruluğuna delil olarak göstermektedir.

1.2.2. Vahiy

1.2.2.1. Kavram Olarak Vahiy

Vahiy kelimesi sözlükte gizlice bildirmek, konuşmak, ilham etmek, emretmek, ima ve işarette bulunmak, acele etmek, fısıldamak, hızlı işaret gibi manalara gelir¹⁰⁶.

¹⁰² Watt, **Truth in The Religions**, s.150.

¹⁰³ Watt, **a.g.e.**, s.151.

¹⁰⁴ Watt, **İslam ve Hristiyanlık**, s.98.

¹⁰⁵ Watt, **a.g.e.**, s.99.

¹⁰⁶ İbn Manzur, **Lisanu'l-Arab**, Beyrut, Tarihsiz, C.XV, s.379-382; Ragıb el-İsfahani Hüseyin b. Muhammed, **El Müfredat fi Garibi'l-Kur'an**, İstanbul, Kahraman Yayınları 1986 s.809-811

Vahyin ingilizce karşılığı olarak, gizli bir şeyi gösterme, veya söyleme, meydana çıkarma, açığa vurma, bir haberi yayma, keşfetme, ifşa etme, açıkca gösterme, teşhir etme gibi manalara gelen "revelation" kelimesi kullanılmaktadır¹⁰⁷.

Terim olarak ise vahiy, Allah'ın, kullarından seçmiş olduğu kimselere, insanın alışık olduğu tarzın dışında gizli bir yolla onlara bildirmeyi istediği hidayet ve ilim gibi şeyleri haber vermesidir¹⁰⁸.

W. Montgomery Watt ise vahyi şu şekilde tanımlar: "Vahiy, ilahi bir faaliyet tarzı olup, Tanrı bu yolla insanlarla irtibat kurar, onları bir tutum takınmaya ve işbirliğine çağırır."¹⁰⁹

Vahiy, peygamberle Tanrı arasındaki münasebettir¹¹⁰. O, İslam, Hıristiyanlık ve Yahudilik gibi üç büyük dinin merkezi yapısını oluşturur. Bu üç büyük dinin her birinde, 'iman'; vahye, yani Tanrı'nın, kelamını kaydetmek üzere ilham ettiği insanlara, kendini göstermesine, açığa vurmasına dayanmaktadır¹¹¹. Fakat bu üç büyük dinin vahiy anlayışında bazı farklılıkların olduğunu görmek mümkündür. Bu üç büyük dinde vahiy telakkisi iki esas kavrama irca olunur. Tanrı, tebliğini ya bir melek vasıtasıyla yapar, veya seçtiği kulun ruhuna ilham yoluyla doğrudan doğruya gönderir¹¹².

Yahudilikte Tanrı, bazen insana doğrudan doğruya hitap eder, bazen de bir tebliğ götüren melek vasıtasıyla hitap eder¹¹³. Hıristiyanlık doktrinine göre, Tanrı ile insan arasında ruhani görüş (vision divine) yoktur. Tanrı ona, kendi dışındaki bir varlık gibi hitap etmez. Tanrı, bizzat O'nun sesini içten işitir. Bundan dolayı da hıristiyan düşüncesinde, ne Musa gibi gök gürlemelerine, ne Eyyup gibi ilham veren fırtınalara, ne Yunan hekimleri gibi kahinliğe, ne Sokrat gibi inzivada kendisiyle konuşan 'Daimon'a ne de Muhammed gibi Cebrail'e ihtiyaç vardır. İslam düşüncesinde ise, vahiy, Hıristiyanlığın 'revelation' dediği Tanrı'nın feyzi (grace)nin kendi şahıslarına mahsus olduğu

¹⁰⁷ Richard Soule, **A Dictionary of English Synonyms and Synonymous Expression**, London, 1949, s.449; Watt, **İslam ve Hıristiyanlık**, s.91.

¹⁰⁸ Muhammed Abdulazim ez-Zerkâni, **Menahilu'l-İrfan fi Ulumi'l-Kur'an**, Beyrut, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1409/1988, C.II, s.64.

¹⁰⁹ Watt, **Modern Dünyada İslam Vahyi**, s.24.

¹¹⁰ H. Ziya Ülken, **İslam Düşüncesi**, s.17.

¹¹¹ John Herman Randall-Jr. Buchler, **Felsefeye Giriş**, s.129-130.

¹¹² Muhammed Hamidullah-Macit Yaşaroğlu, **Kur'an Tarihi Kur'an-ı Kerim'in Türkçe Terceme ve Tefsirler Bibliyografyası**, Çev: Mehmet Sait Mutlu, Ankara, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1991, s.7.

¹¹³ Muhammed Hamidullah-Macit Yaşaroğlu, **a.g.e.**, s.8.

kanaatinden çok daha farklı bir şeydir¹¹⁴.

W. Montgomery Watt, vahiy kavramını, Tanrı bahsinde olduğu gibi, İslam ve Hıristiyanlık açısından değerlendirmektedir. Müslümanların, Kur'an'ın vahyedildiğine inandıklarını ifade eden Watt, İslam düşüncesine göre, Kur'an'ın bir melek aracılığıyla getirilen Tanrı kelamı olduğunu belirtir. İslam düşüncesinin bu anlayışıyla, Hıristiyan düşüncesi arasında bir benzerlik olduğunu vurgulayan düşünürümüz, bir çok hıristiyanın da incilin sözlerini Tanrı kelamı olarak kabul ettiklerini ifade eder¹¹⁵.

Watt'a göre, her iki dinde de vahyedilmiş olan şeye, 'Tanrı'nın sözü' denmektedir. Bu, Arapça'da kelam olarak ifade edilir ve İngilizceye en doğru bir şekilde 'speech' diye çevrilebilir. Düşünürümüz, 'speech' ve 'kelam' sözcükleri arasında bir takım linguistik farklılıklara rağmen, 'kelamullah' sözcüğünün, müslümanların zihninde çoğunlukla (Hz. İsa'ya atfedilişinin dışında) Hıristiyan düşüncesindeki 'Tanrı sözü' ile aynı rolü oynadığı kanaatini taşımaktadır. O'na göre, her iki dinde de vahiy, Tanrı'nın inisiyatifindedir¹¹⁶. İnsiyatifin her iki dinde de Tanrı'nın elinde olmasına rağmen, düşünürümüz, bu iki dinin vahiy anlayışında bazı farklılıkların olduğunu vurgular. Hıristiyanlara göre, kutsal kitaptaki sözler, bu kitapların yazarlarına bir melek aracılığıyla değil, Tanrı'nın, onlara bir ilhamı neticesinde gelmiştir. Bundan dolayı da onlar, Tanrı'nın sözlerinden ibarettirler. Genel olarak İncil'e de Tanrı kelamı denmektedir. Fakat düşünürümüz, Hıristiyanlık düşüncesindeki vahiy kavramının, Hz. İsa'nın hayatını ve faaliyetlerini de içine aldığından çokca değişikliğe uğradığı kanaatindedir¹¹⁷.

Watt'a göre, Hıristiyanlar, tüm İncil kitaplarını Tanrı'nın vahyinden bir parça olarak telakki etmektedirler. Fakat kitapların, peygamber dışındaki yazarlarının, vahiy aldıklarını değil, ilham edildiklerini, yani yazarlarında Ruhül Kudüs tarafından yönlendirilmiş olduklarını söylerler. Düşünürümüz, bu yazarların, kilisenin ilk tecrübelerine katılmaları ve burada önemli bir yere sahip olmalarından dolayı, ilahi hikmetten bir armağan aldıklarını ve mektuplarının da bu yüzden Tanrı'nın hakikatini ihtiva ettiğini ileri sürer. Watt, Arapça'da ilhamın karşılığı olarak genellikle batı dillerinde 'inspiration' kelimesinin olduğunu ve bu kelimenin müslümanlarca daha çok veli ve

¹¹⁴ H. Ziya Ülken, **İslam Düşüncesi**, s.17.

¹¹⁵ Watt, **Modern Dünyada İslam Vahyi**, s.23.

¹¹⁶ Watt, **İslam ve Hıristiyanlık**, s.92-95.

¹¹⁷ Watt, **Modern Dünyada İslam Vahyi**, s.23-24.

ulu kişilerin ilahi hakikatle irtibat şekli için kullanıldığını ifade eder. Bu nedenle de vahyin, ilhamdan oldukça farklı olduğunu vurgular. Çünkü ilham, bütün bir toplum için mesaj ihtiva etme yerine, yalnızca onu alan kişiler için, özel bir durum olmaktan öte bir şey değildir. Düşünürümüze göre, hıristiyanlar bunun farkında oldukları için, onlar, İncil'in peygamberlere ait olmayan kitaplarındaki kutsal metinlerinin, ilhamdan çok vahye yaklaştığını, dolayısıyla Tanrı'dan gelmiş evrensel geçerliliği olan şeyler olduğunu ileri sürerler¹¹⁸.

Montgomery Watt, Hıristiyan düşüncesindeki vahiy, hakkında eski ve yeni görüşlerin varlığına dikkat çekerek bu iki görüş arasında bir karşılaştırma yapar. O'na göre, son yıllarda Hıristiyan düşünce hayatında görülen önemli akımlardan birisi vahyi, Tanrı'nın bir faaliyeti olarak görmektedir. Bu nedenle de vahiy aktivitesinde, Tanrı kendisini bizzat gösterir, vahiy sözle ifade edilmiş olsa bile yine de Tanrı'nın bir faaliyeti olarak anlaşılmalıdır. Düşünürümüz, vahyin bu şekilde anlaşılmasıyla, onu kutsal kitaplara konmuş bir hakikat depoziti şeklinde anlayan eski görüşün, yanlış olmamakla beraber eksik ve yetersiz görüldüğünü ifade eder. Watt, ayrı bir yerde muhafaza edilen yazılı sözlerin cansız ve soyut karakterine karşılık, bu yeni görüşün, vahyi insanlara yönelen ve onlardan cevap bekleyen bir Tanrı faaliyeti olarak gördüğünü belirtmiştir. Bu durumda vahiy, hayat dokusunun içine yerleşmiş oluyor¹¹⁹.

W. Montgomery Watt, Hıristiyan düşüncesindeki bu yeni görüşün İslam düşüncesine yabancı olmadığını belirterek, bu görüşle İslam düşüncesindeki vahiy kavramı arasındaki benzerliğe dikkat çekmeye çalışır. O'na göre, Hz. Muhammed'in peygamber olarak seçilmesi, Tanrı'nın faaliyette olduğunu göstermektedir. Zamanla Hz. Muhammed'in vazifesinin bir uyarıcı veya haber ileticisinin görevini çok aştığını vurgulayan Watt, bundan sonra Tanrı elçisi ve peygamberi olarak Hz. Muhammed'in müminler topluluğunun işlerini yönetmek zorunda kaldığını ifade eder. Watt'ın kanaatine göre, peygamberin bu şekildeki faaliyetini de Tanrı'nın faaliyeti olarak görüp değerlendirmek mümkündür. Çünkü insandan, vahiy karşısında bir tutum takınması istenmiştir. Buradan hareketle de Watt, Hıristiyan düşüncesindeki vahiy kavramı hakkında söylenenlerin, İslam düşüncesindeki vahiy

¹¹⁸ Watt, **İslam ve Hıristiyanlık**, s.95-96; Ayrıca, İlhamın vahiyden ayrı olan özellikleri için bkz. Ahmet Hamdi Akseki, **İslam Fıtrî Tabii ve Umumi Bir Dindir**, Ankara, Nur Yayınları, 1981, s.143; Mehmet Erdoğan, **Akıl Vahiy Dengesi Açısından Sünnet**, İstanbul, M.Ü. İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1995, s.14.

¹¹⁹ Watt, **Modern Dünyada İslam Vahyi**, s.24.

kavramı içinde söylenebileceğini belirtmiştir¹²⁰. Yani vahiy, ilahi bir faaliyet tarzı olup, Tanrı bu yolla insanlarla ilişki kurarak onları bir tutum takınmaya çağırmaktadır. Buradaki ilişki kurmadan maksat, Tanrı'nın kendisini insanlara bildirmesi, kendisi hakkında bazı bilgiler vermesi¹²¹ anlamındadır.

1.2.2.2. Vahyin Mahiyeti

Tanrı ile insanlar arasında elçilik görevi verilen peygamberin, en önemli bilgi kaynağı olması bakımından vahiy, çok önemli bir yer tutar. Bu durum, felsefe ile din arasındaki epistemolojik problemlerin kaynağını oluşturduğu gibi, İslam düşüncesinde de filozofların, felsefe-din uzlaştırması çabaları yolunda çıkış noktalarını teşkil eder¹²².

İslam filozoflarından bazılarına göre, vahiy, nefsi natıkanın Faal akıl ile temas etmesinden ibarettir. Bir başka şekilde ifade edecek olursak, nefsi natıkanın, Faal akıl ile manevi teması sayesinde orada nakledilmiş olan hadiselerin nefsi-i natıka'ya bir aynadaki suretlerin karşı bir aynaya yansımaları gibi görüntü vermesinden ibarettir¹²³.

İslam filozoflarından Farabi ve İbn Sina'ya göre, Tanrı, Faal akıl, hikmet bilgisi ile nübüvvet ve vahiy anlayışının kaynağını oluşturmaktadır. Tanrı, Faal akıl vasıtasıyla insana bazı şeyleri vahyeder¹²⁴.

W. Montgomery Watt ise, vahyin mahiyetini izah etmeye yönelik olarak bilinen bu açıklamalardan oldukça farklı bir yaklaşım tarzı sergilemiştir.

O'na göre, insanın aşkınlık sahası hakkında bilgi edinmesinin kaynağı vahiydir. Vahiy, peygamberler aracılığıyla diğer insanlara ulaşır. Böyle bir bilgi ilk planda bu özel şahıslara gelir. Fakat bunlardan bütün inananlara aktarılabilir¹²⁵. Vahyin geliş şekilleri, peygamberin ilahi hakikatin kendisine akışını yaşadığı yollar olarak tanımlanabilir. Peygamberlerin durumunda görme ya da işitme ile ilgili veya her ikisiyle birlikte veyahutta bunlardan hiçbiri olmaksızın gerçekleşen bir tasavvur ve idrak formundan söz edilebilir. Yani peygamber ya bir söz işitir, ya

¹²⁰ Watt, **Modern Dünyada İslam Vahyi**, s.24-25.

¹²¹ Watt, **a.g.e.**, s.25 vd.

¹²² Necip Taylan, **İslam Düşüncesinde Din Felsefeleri**, İstanbul, M.Ü.İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1994, s.138.

¹²³ Ahmet Hamdi Akseki, **a.g.e.**, s.144-147.

¹²⁴ Necip Taylan, **a.g.e.**, s.139-140,212 vd; Watt, **Müslüman Aydın Gazali Hakkında Bir Araştırma**, Çev. Hanifi Özcan, İzmir, D.E.Ü. Yayınları, 1989, s.31.

¹²⁵ Watt, **İslam Nedir**, s.284.

bir rüyet görür, veya basit bir şekilde bilincinde sözler bulur¹²⁶.

Watt, vahyin geliş şeklini modern bir açıklamayla izah etmeye çalışır. Bilindiği gibi pozitif ilimlerin gelişmesi ve onların pratik hayatta sağlamış olduğu başarılar, modern anlayışın biçim kazanmasına katkıda bulunmuştur. Modern anlayışın en önemli özelliklerinden birisi, onun gerçek deneye duymuş olduğu ilgidir¹²⁷. Bu yüzden, insanın aşkınlık sahası hakkında elde ettiği bilgiyi (vahiy), modern görüş, ilk planda beşeri bir tecrübe olarak ele alacaktır. Peygamberin yaşadığı tecrübenin belli başlı özelliklerinden birisi, O'nun bazı sözleri kalbinde veya şuurunda duymuş olmasıdır. Modern düşünce, bu sözlerin peygamberin kalbine veya şuuruna ulaşmasını kollektif bilinç-altı aracılığıyla açıklamaya çalışır¹²⁸. Fakat bu sözler, peygamberin kendi bilincinin, hatta bilinç-altının ürünü değildirler. Watt'a göre, kollektif bilinç-altından sudur edenler, hayattan ve aşkın varlıktan kaynaklanır. Bu da vahyin kaynağının Tanrı olduğunun bir itirafıdır¹²⁹.

Watt, vahyin mahiyetini açıklamaya yönelik bu modern görüşle, İslam düşüncesinde kabul edilen vahiy hakkındaki geleneksel görüşü birleştirerek, farklı bir görüş ileri sürmüştür. O'na göre vahiy meleği, bu sözleri, peygamberin kalbine veya şuuruna yerleştirmiş, daha sonra bu fikirler şuur üstüne çıkmışlardır¹³⁰. Watt'ın burada ileri sürmüş olduğu görüşle, ünlü İslam düşünürü Fazlur Rahman'ın bu konuyla ilgili bazı görüşleri arasında bir benzerlik olduğunu söylemenin yanlış olmayacağı kanaatindeyiz. Fazlur Rahman, Ana Konularıyla Kur'an adlı kitabında, Kur'an ayetlerinde geçen "işte sana böyle emrimizden bir ruh vahyettik" (Şura/52) ve "Allah emrinden olan ruhu, kullarından dilediğine indirir" (Mümin/15) ayetlerindeki 'ruh' kavramının, peygamberin kalbinde oluşan ve ihtiyaç olduğu zaman vahiy şekline dönüşen bir kuvve, bir duyu, veya bir araç olarak yorumlanabileceğini ifade etmiştir. Fakat O'na göre bu 'ruh', peygamberin içinde değil, bizzat Tanrı tarafından indirilmiştir. Fazlur Rahman, ileri sürmüş olduğu bu görüşünü şu hadisle desteklemektedir. "Kur'an'ın tümü ilk önce semavatın en alt tabakasına indirilmiş ve sonra ihtiyaç olduğu zaman, o ihtiyaca cevap verecek sözler şekline dönüşmüştür." Fazlur Rahman, bu hadiste geçen Semavatın en alt tabakasının Gazali ve Şah Veliyyullah el-Dihlevi gibi düşünürlerin de gayet doğru olarak peygamberin kalbi olarak

¹²⁶ Watt, **İslam ve Hıristiyanlık**, s.97.

¹²⁷ Watt, **Modern Dünyada İslam Vahyi**, s.148.

¹²⁸ Watt, **a.g.e.**, s.148-149.

¹²⁹ Watt, **Truth in The Religions**, s.150-151. karşı **İslam Nedir**, s.285.

¹³⁰ Watt, **Modern Dünyada İslam Vahyi**, s.149.

yorumladıklarını ifade etmiştir¹³¹.

W. Montgomery Watt, burada benimsenen modern görüşün, ünlü psikolog Jung'a ait olduğunu belirtir. Jung'un görüşüne göre, gerek fertlerin rüya veya hayallerinde, gerekse toplumun dini mitoslarında, şuur-altından şuur üstüne çıkan şey, libido (hayat enerjisi) dan gelmektedir. Fertteki libido, kısmen ferdin kendine has bir özelliği, kısmen de kendisi ile içinde yaşadığı toplum ve nihayet kendisi ile topyekün insan soyu arasında ortaklaşa yaşanan bir özellik olmaktadır. Jung, libido'nun başkalarıyla ortak olunan bölümüne "kollektif alt-şuur" adını vermektedir. Kısaca Jung'un görüşüne göre, dini fikirlerin çoğu, kollektif alt-şuurdan, şuur seviyesine çıkan fikirlerdir¹³².

Watt'a göre, probleme bu açıdan bakıldığı zaman, İslam Hıristiyanlık ve Yahudiliğin vahiy tecrübelerinin, kollektif alt-şuurdan kaynaklandığı görülür. Düşünürümüz, vahyin kollektif alt-şuurdan kaynaklandığını söylemenin birçok kimseyi rahatsız edebileceğini fakat iyice düşünülüp, objektif bir değerlendirme yapıldığında bunun haklı bir yanının olmadığını görülebileceğini ifade etmiştir¹³³. O'na göre, Tanrı'nın kollektif alt-şuur aracılığıyla faaliyet gösterip göstermediğine inanmak mümin bir insanın kendisiyle ilgili bir şeydir. Watt, nasıl ki insanların günlük rızıklarını veren Tanrı, bunu bir aracı vasıtasıyla, yani bir fırıncı veya tarım işçileri aracılığıyla yapıyorsa ve inanan birisi de bu araçların varlığını inkar etmeden rızkının Tanrı'dan geldiğine inanıyorsa, burada öne sürülen görüşe göre de bütün varlıkların 'müteal' kaynağı olan Tanrı'nın kollektif-alt şuur aracılığıyla faaliyet gösterdiğini söylemenin ciddi bir problem doğurmayacağı kanaatindedir¹³⁴.

Ayrıca kollektif alt-şuurdan yaratıcı bir unsurun bulunduğu da dikkat edilmesi gerektiğini vurgulayan Watt, bu yaratıcı unsurun, kollektif alt-şuuru, varlığın aşkın kaynağı için bir aracı olmasını mümkün kıldığını belirtir. O'na göre kollektif alt-şuur, insandaki hayat enerjisinin gösterdiği faaliyetin bir yönüdür. Hayat enerjisi ise, insanı yaşatan bir ilkedir. Örneğin ana rahmindeki embriyonun gelişmesine neden olan ve çocuğun fitri güçlerinin ortaya çıkmasını sağlayan şey, işte bu enerjidir. Hayat bazı bakımlardan, bir fert veya toplum için

¹³¹ Fazlur Rahman, **Ana Konularıyla Kur'an**, Çev: Alpaslan Açıkgenç, Ankara, Fevr Yayınları, 1993, s.196-197.

¹³² Watt, **Modern Dünyada İslam Vahyi**, s.149-150, **Hz. Muhammed'in Mekkesi**, s.121.

¹³³ Watt, **Modern Dünyada İslam Vahyi**, s.150.

¹³⁴ Watt, **a.g.e.**, s.150-151, **Hz. Muhammed'in Mekkesi**, s.122.

tatmin edici olmaktan çıkarsa, hayat enerjisi yeni muhtevaların, ve fikirlerin bazı insanlarda, şuur-altından şuur-üstüne çıkmasına neden olur¹³⁵. "Sözkonusu bu fikirler kollektif alt-şuurdan geldiği ve ferdin kendisine has dünyasını yansıtmadığı sürece, toplumun başka üyelerinden olumlu karşılık alabilir ve bu yollarla, eğer uygun şartlar bulursa, yeni bir dini hareket baş gösterebilir."¹³⁶

Montgomery Watt, kollektif şuur-altından kaynaklanan fikirlerin, içlerindeki yeniliklere rağmen, maziden tamamen kopup gelmediklerini belirterek, onların, mevcudun bir devamı olarak kendilerini belli ettiklerini söyler. Buna örnek olarak Ahd-i Atikteki peygamberlerin durumunu gösterir ve şöyle der: "Bu peygamberler vasıtasıyla kollektif alt-şuurdan ortaya çıkan yeni fikirler, daha önce varlık alanına gelen ve toplumca benimsenen görüşlerin genişletilmiş, düzeltilmiş ve kısmen de gözden geçirilimiş şekillerinden ibaretti. Bu yenilerin ortaya çıkması gerekliydi; çünkü eskiler ya tahrif edilmiş, ya da (belki de çok kere) yeni şartlar doğduğundan yeni bir yönün belirlenmesi bir zaruret halini almıştı. Aynı şeyi Kur'an için de söylemek mümkündür."¹³⁷

Watt, şuur-altının, insana hitap ederken daima şuur-üstündeki şeylerin dilini kullandığını ifade eder¹³⁸. Burada yine Fazlur Rahman'ın vahyin mahiyetini izah için kullandığı "Bir ses hayatın ta derinliklerinden haykırır ve şuur seviyesine çıkıp açık ifadesini bulmak için peygamber'in zihni üzerinde güçlü bir etki yapar."¹³⁹ şeklindeki ifadesinin, kanaatimizce Watt'ın bu görüşüyle bir benzerlik gösterdiği söylenebilir¹⁴⁰.

W. Montgomery Watt, vahyin mahiyetiyle ilgili ileri sürmüştüğü bu açıklamasının, dindar bir kişinin gözünde pratik bir öneme sahip olan gelenekleşmiş görüşün bütün noktalarıyla uzlaştırılabileceği kanaatindedir. O'na göre, bu görüşün teizm'e ters düşen hiçbir tarafı da yoktur¹⁴¹. Fakat düşünürümüz, yapmış olduğu tüm bu açıklamalara rağmen sonuçta şöyle demektedir: "Vahyin bir peygambere geliş şekli bir sır olarak kalmaktadır; yine de iki şeyden emin olabiliriz a) Vahiye insiyatifi elinde bulunduranın Tanrı olduğu, b) Peygamberin

¹³⁵ Watt, **Modern Dünyada İslam Vahyi**, s.152.

¹³⁶ Watt, **a.g.e.**, s.152.

¹³⁷ Watt, **a.g.e.**, s.153.

¹³⁸ Watt, **a.g.e.**, s.153.

¹³⁹ Fazlur Rahman, **İslam**, Çev: Mehmet Dağ, Mehmet Aydın, Ankara, Selçuk Yayınları, 1993, s.41.

¹⁴⁰ Krş. Mehmet Erdoğan, **a.g.e.**, s.27.

¹⁴¹ Watt, **a.g.e.**, s.154.

bilincindeki sözlerin formunun Tanrı'dan gelen gerçekliği ihtiva ettiği¹⁴² ve "geldiği yolun bir sır olarak kaldığı doğruluğunu korumaktadır."¹⁴³

Sonuç olarak şöyle diyebiliriz; Vahiy, Tanrı'nın bir faaliyetidir. Tanrı'nın bunu -Watt'ın söylediği gibi- kollektif alt-şuur veya hayat enerjisi yahut ruh veya Cibril, yahut islam filozoflarının dediği gibi Faal Akıl vasıtasıyla sürdürmesi hep birer açıklama ve isimlendirmeden başka bir şey değildir. Vahiy hem bir sır hem de bir gerçektir, şöyle ya da böyle tezahürleri, çeşitli kademe ve şekilleri vardır¹⁴⁴. Bütün bunların hepsi sonuçta Tanrı'ya dayanmaktadır. Bunlar vasıtasıyla da olsa vahiy, Tanrısal bir faaliyet olarak kalmaya devam eder.

1.2.2.3. Vahyin Amacı

Watt, vahyin amacını şu şekilde belirler: "Vahyin amacı, Tanrı'nın varlığı, sıfatları, ve Tanrı-beşer arasındaki karşılıklı ilişiyi açısından, insanlara bir geçeklik görüşü vermektedir; yani vahiy, Tanrı'nın iyiliğini ve kudretini, kainattaki mutlak bağımsızlığını, tarihi olayları kontrol ettiğini ve insanlardan ne istediğini ve onların bu istekleri yerine getirme hususunda nasıl bir yol takip etmeleri gerektiğini bildirir. Bu dünyadaki başarıların ödüllendirileceği ve ihmal ettiklerinin cezayı gerektireceğine işaret eder. Tanrı-insan ilişkisiyle ilgili olarak her ne kadar tarihi olayları ele alsada, vahyin amacı, insanlara bilimsel bilgi ya da tarihin sırf olgu ve olaylarla ilgili yönleri konusunda bilgi vermek değildir. Kutsal kitapların amacının, dünyanın başlangıcı ile ilgili bilimsel bir teori getirdiğini sanmak, vahyin amacını yanlış anlamak olur."¹⁴⁵

1.2.2.4. Vahyin Yorumlanması

W. Montgomery Watt'a göre vahiy, geldiği dönemdeki insanların dünya hakkındaki düşünceleriyle uyum içerisindedir. Yani vahiy, onların anlayabileceği ifadeler kullanır¹⁴⁶. Bu anlamda belki de denilebilir ki, vahiy, gönderildiği insanlara ve gönderildiği zamanın şartlarına adapte edilmiştir¹⁴⁷.

¹⁴² Watt, **İslam ve Hıristiyanlık**, s.97.

¹⁴³ Watt, **a.g.e.**, s.107.

¹⁴⁴ Krş. Mehmet Erdoğan, **a.g.e.**, s.36.

¹⁴⁵ Watt, **a.g.e.**, s.98.

¹⁴⁶ Watt, **a.g.e.**, s.121.

¹⁴⁷ Lord Northbourne, **Modern Dünyada Din**, s.38.

Watt'a göre, bir vahiy muayyen bir hayat görüşüne sahip olan dinleyicilere yönelmekte, onların gerek dünya gerekse insan hayatı hakkında daha önce edinmiş bilgi ve anlayışın terminolojisi içinde ifadesini bulmaktadır. Watt, bunu daha anlaşılır bir duruma getirebilmek için Kur'an'daki bazı ayetlere başvurur. O'na göre İslamdan önceki bedevilerin kabul etmiş olabilecekleri basit bir dünya görüşünün izlerine Kur'an'da temas edilmektedir. Mesela, yeryüzünün tıpkı çadır içindeki halı gibi yayılmış olduğu, gök yüzünün ise bu çadırın üstündeki çatıyı oluşturduğu tasavvur edilmiştir (Enbiya/32). Göğü yukarıda tutan ve onun yerin üstüne çökmesini önleyen Tanrı'dır (Hac/65). Yeryüzünün sarsılmaması ve yerinden kaymaması için dağların tıpkı fırtınada uçmasın diye bir halının üstüne konan ağır cisimler gibi koyulmuş olduğu (Enbiya/31) şaşırtıcı bir biçimde tasvir edilmiştir. Watt'a göre, bunlar o zamanki göçebe arapların genel kozmoloji görüşünden kaynaklanmaktaydı¹⁴⁸. Yani Allah, onlara kozmoloji hakkında onların anlayabilecekleri bir bilgi sunuyordu. Fakat düşünürümüz, dünyaya ait bilgilerde zaman zaman ilerlemeler kaydedildiği için, bu ilerlemeleri takip eden dönemlerde bu ayetlerin yorumlanmasıyla ilgili bir takım problemlerin ortaya çıktığını ifade eder. O'na göre, Tanrı'ya inanan bir mümin, inandığı kutsal kitaptaki iddialarla dünya hakkındaki çağdaş anlayış arasında bir uyum sağlamak için vahyin yorumlanmasına ihtiyaç duyar¹⁴⁹. Toplum hayatının gelişmesi yeni durumlar ve yeni meseleler ortaya çıkardığı için böyle bir yoruma gitmek kaçınılmaz bir şeydir¹⁵⁰. Bu durumda vahyedilen metin nesilden nesile hiç değişmeden gelir. Fakat onun yorumlanmasında bazı değişiklikler olur¹⁵¹. Kutsal metnin hiç değişmemesine rağmen yorumda belli bir esneklik olabilmektedir¹⁵².

W. Montgomery Watt, vahyin yorumlanmasıyla ilgili olarak iki önemli şahsiyetten bahseder. Bunların birisi, ünlü İslam düşünürü Gazali, bir diğeri ise Hıristiyan düşünür, St. Thomas'tır. Watt'ın kanaatine göre, Gazali Yunan felsefe ve biliminin ortaya koymuş olduğu veriler üzerinde oldukça fazla durmuş, ve O'nun çalışmalarının bir sonucu olarak vahiy öğretisi ile dünyaya ilişkin o çağdaki insan bilgisi arasındaki zıtlıklar giderilmiştir¹⁵³.

¹⁴⁸ Watt, **Modern Dünyada İslam Vahyi**, s.63, **Hz. Muhammed'in Mekkesi**, s.17-18.

¹⁴⁹ Watt, **İslam ve Hıristiyanlık**, s.121-122.

¹⁵⁰ Watt, **Modern Dünyada İslam Vahyi**, s.105 vd.

¹⁵¹ Watt, **a.g.e.**, s.99-100.

¹⁵² Watt, **İslam ve Hıristiyanlık**, s.110-111.

¹⁵³ Watt, **a.g.e.**, s.121-122.

Watt buna benzer bir şeyin Hıristiyan dünyasında da yaşandığını belirterek St. Thomas'ın bununla ilgili çalışmalarını değerlendirir¹⁵⁴. O'na göre Batı Avrupa, Yunan düşünce ve biliminin Arapça'dan latinceye yapılan çeviriler kanalıyla farkında olmuştur. Bu çeviriler arasında özellikle İbn Sina, Gazali ve İbn Rüşd'ün eserleri bulunuyordu. İbn Sina'nın temelde yeni Platoncu olduğu yerde İbn Rüşd daha çok Aristo geleneğini sürdürüyordu. Batı Avrupalılar Aristoculuktan oldukça fazla büyülenmişlerdi. İşte bu noktada St. Thomas, Hıristiyanlığı çok güzel bir şekilde yorumlamış, Hıristiyan öğretisi ile Aristocu felsefe ve bilimini birbirinin içinde eriterek dünyanın tanık olduğu en büyük zihni sistemlerinden birisini ortaya koymuştur¹⁵⁵.

Düşünürümüze göre, bu iki filozoftan sonraki dönemlerde de insanın dünya hakkındaki bilgisi daha da hızla gelişmeye başlamıştır. Watt, içinde bulunduğumuz yüzyılın, hiçbir hakim felsefenin olmaması ya da bilimin ayrıntılı sonuçlarının ötesine erişecek ve kapsamlı bir kozmoloji ortaya koymaya muktedir bir felsefe çıkaracak gibi görünmemesi nedeniyle Gazali ve Thomas'ın yaşadığı dönemlerden farklı bir yapıya sahip olduğunu ifade eder. Fakat Watt, dini öğretiyi dünyaya ilişkin beşeri bilgimizle uyum içinde tutmamız isteniyorsa, Tanrı'ya inananların böyle bir kozmolojiye ihtiyaçlarının olabileceğini de vurgular¹⁵⁶.

Kısaca ifade etmek gerek ki, Watt'a göre, zihinsel gelişim süreci içerisinde, insanların ortaya koymuş olduğu bilimsel verilerle, dini öğretiyi yani vahyi, uyum içinde tutmak zorunludur. Bunun yapılabilmesi için de vahyin, zamanın getirdiği şartlara göre yorumlanması gerektiği söylenebilir.

1.3. İbadet

İbadet (worship) kavramı arapça asıllı bir kelime olup, abd kökünden türemiştir. Abd: İnsan, köle; ibadet ise, itaat, boyun eğme, saygı, kulluk, dini görev anlamlarına gelmektedir¹⁵⁷.

Terim olarak da ibadet, "Allah'a tazimde bulunmak, bu amaçla bazı görevleri yaparak O'nun verdiği nimetlere şükran borcunu ödemeye çalışmak anlamında kullanılır"¹⁵⁸.

¹⁵⁴ Watt, **İslam ve Hıristiyanlık**, s.123.

¹⁵⁵ Watt, **a.g.e.**, s.123.

¹⁵⁶ Watt, **a.g.e.**, s.123-124.

¹⁵⁷ İbn Manzur, **Lisanu'l-Arab**, C.III, s.270-279.

¹⁵⁸ Vahdettin Başçı, **Gazali'de İbadet Kavramının Felsefi Bir Tahlili**, Erzurum, Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1994, s.17.

İbadet, Tanrı'yla kurulan tabiatüstü ilişkinin görünür varlığı, belli sözler, hareketler ve davranışlar sistemi şeklindeki tezahürüdür. Genel olarak ibadet kavramı; kutsal zaman ve mekanlara saygıyı, dünya düzeni ve Tanrı'nın iradesinin geniş bir yorumu sonucunda girilen bazı eylemleri ve belli bir amaca ulaşmak için yapılan basit törenleri ihtiva etmektedir¹⁵⁹.

İbadet; "kalbin sonsuz bir kudret ve hakimiyete sahip olduğuna inanıp, fakat menşeyini, künhünü ve mahiyetini bilemediği yaratıcının azamet ve celali karşısında duyduğu sonsuz bir tazim ve teslimiyetin ifadesidir. İnsanın bu mabud hakkında bilebildiği en fazla şey, O'nun kudretinin her şeyi kuşatmış olmasıdır. Ancak bunun keyfiyeti insan idrakinin üstündedir."¹⁶⁰ İbadet prensipleri öylesine derin hazlar ve duygulardır ki, bunların dıştaki ifadeleri imkansızdır. İşte bundan dolayı ibadet, kişiyle Tanrı arasında bir "vicdan" işidir denilebilir¹⁶¹.

Fazlur Rahman; "İbadet kötülükten alıkoyar, ve özellikle sabırla birleştiğinde insanın güçlükleri fethetmesine yardımcı olur."¹⁶² şeklindeki ifadeleriyle ibadetin psikolojik yönüne işaret etmiştir. Muhammed İkbâl ise ibadeti, "Kainatın dehşet verici sessizliği içinde, insanoğlunun kendisine bir cevap bulmak için hissettiği derin hasret ve şiddetli arzusunun bir ifadesi"¹⁶³ olarak tanımlamaktadır.

İbadetle ulaşılan dini tecrübe, Tanrı ile insan arasında kurulan bir ilişkinin tecrübesidir. Tanrı, ibadet safhasında ruh için bir deneme konusu olmaktadır. Bununla sanki ilahi bir kapı, insan tarafından zorlanmakta, karanlıktan aydınlığa, sonluluktan sonsuzluğa ulaşılmaktadır¹⁶⁴.

Ünlü psikolog Jung, ibadet ve duanın, insanın günlük hayatında çok önemli bir yer işgal ettiği kanaatinde. Her şeyden önce onlar ruhi ve manevi sağlığın korunmasında vazgeçilmez unsurlardır. Bundan dolayı Jung, kendisine gelen hastalarına, ellerinden geldiği kadar dini emirleri ve yasakları yerine getirmeye çalışmalarını öğütlemiştir. Çünkü

¹⁵⁹ Hayati Hökelekli, **Din Psikolojisi**, Ankara, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1993, s.233.

¹⁶⁰ Vahdettin Başcı, **Gazali'de İbadet Kavramının Felsefi Bir Tahlili**, s.22.

¹⁶¹ Vahdettin Başcı, **a.g.e.**, s.23.

¹⁶² Fazlur Rahman, **İslam**, s.49.

¹⁶³ Muhammed İkbâl, **İslamda Dini Düşüncenin Yeniden Doğuşu**, Çev:N. Ahmet Arsar, İstanbul, Bir Yayıncılık, 1984, s.128.

¹⁶⁴ Mustafa Kök, **Nurettin Topçu'da Din Felsefesi**, İstanbul, Dergah Yayınları, 1995, s.10.

Jung'a göre, inançlı bir hasta ancak ibadet ve dualarıyla huzur içinde olur¹⁶⁵.

W. Montgomery Watt'ın ibadet anlayışına gelince, ona göre ibadet "bir dinin içinde bulunan dinamik unsurların tefekkür edilmesi" olarak tanımlanır. Bu tefekkür, fiziki hareketlerin ortaya çıkmasını sağlar. Düşünürümüz bunun, Durkheim'in "dinin gerçek fonksiyonu bizi harekete geçirmesi, bize yardımcı olması ve bizi hayata bağlamasıdır." şeklindeki ifadesiyle aynı doğrultuda olduğunun kanaatinde¹⁶⁶. Bu nedenle W. Montgomery Watt, ibadeti, inanılan şeylerin zahiri bir görüntüsü olarak görmektedir¹⁶⁷. O'na göre, ibadetin temeli, dini vizyonda yer alan bazı esasların ifadelendirilmesidir. Mesela, Hıristiyanlıktaki kimi önemli simgeler, Hz. İsa'nın hayatından alınmıştır, haç'a gerilmesi, çektiği ızdıraplar ve yeniden dirilmesi gibi. Protestanlıkta bu, Kitabı Mukaddes'ten dersler, ibadetler ve ayinler şeklinde tezahür eder. Katolik ibadet, ekmek ve şarabın takdisi ayini, şarap ve ekmek yeme ayini, veya cemaatle dua gibi, daha çok sembolik eylemlerden oluşur. İslamda ise, ibadetin en başta geleni namazdır. Namaz, ibadetin İngilizcede sahip olduğu anlamdan daha çok 'toplum ibadeti' anlamına gelir. Namaz, çeşitli hareketlerden oluşmaktadır¹⁶⁸.

Watt'a göre, bir ibadet olarak namazın en üst derecesi, "İbadet edenlerin Tanrı'nın yüceliği, merhameti ve kudreti karşısında alınlarıyla secdeye kapanmalarıdır."¹⁶⁹ Düşünürümüze göre, hangi yöntem olursa olsun, inanan insan, ibadet vesilesiyle bir 'dinamik imajlar' dünyasına dalar, böylelikle fiziki bir gevşeme yaşayarak zorluklarla başa çıkabilir¹⁷⁰. Bilimde olduğu gibi, dinde de deneye bir yer olduğunu vurgulayan Watt, dinin kesinlikle yaşanması gereken bir şey olduğunu ifade etmiştir¹⁷¹. Bu yaşayış da ibadet olarak isimlendirilir. Watt, ibadet sayesinde kişinin imanının yeniden canlandığına ve kuvvet kazandığına inanmaktadır¹⁷².

W. Montgomery Watt, ibadetin iki şekilde yapıldığını belirtir. Birincisi, diz çökme, elleri belirli bir yere koyma ve secdeye kapanma gibi hareketlerden meydana gelen fiili ibadet. İkincisi ise, vaiz, dua,

¹⁶⁵ Kerim Yavuz, **Psikanalizde İlk Dini Gelişmelerin Değeri**, Erzurum, Atatürk Üniversitesi Yayınları, 1987, s.35.

¹⁶⁶ Watt, **Truth in The Religions**, s.152, **İslam Nedir**, s.13.

¹⁶⁷ Watt, **Truth in The Religions**, s.152.

¹⁶⁸ Watt, **İslam Nedir**, s.237-238.

¹⁶⁹ Watt, **Bell's Introduction to The Qur'an**, s.162-163, krş, **İslam Nedir**, s.238.

¹⁷⁰ Watt, **İslam Nedir**, s.238.

¹⁷¹ Watt, **İslam ve Hıristiyanlık**, s.39 vd.

¹⁷² Watt, **Truth in The Religions**, s.152.

ilahi ve kutsal kitaplardan okunan bölümler gibi, sözle yapılan ibadet. O'na göre, her ne kadar fiiller ibadetin temelini oluştursa da, bir ibadette genel olarak söz ve fiillerin her ikisi de birlikte bulunur¹⁷³.

Watt, hıristiyanlıktaki ekmek ve şarap ayinini fiili olarak yapılan ibadete örnek göstermektedir. Bu ibadet şeklinin Hıristiyan kutsal tarihinin başta gelen bir simgesi olduğunu ifade eden düşünürümüz, bu ayinin bir çok semboller vasıtasıyla yapıldığını belirtir. Bu semboller (ekmek ve şarap) dindeki dinamik unsurlarla karıştırılır. Watt, bunu şu şekilde izah etmektedir: "Bilindiği gibi, Yeni Ahit geleneği, Hz. İsa'ya aittir. Hz. İsa, çarmıha gerilmeden önceki gün, akşam yemeğinde ekmek ve şarap alarak 'bunlar benim kanım ve etimdir dedi' ve sonra onları havarilerine verdi." İşte buradaki ekmek ve şarap birer simge olup, Hz. İsa'nın yaptığı şeyi taklit etme amacıyla kullanılmaktadırlar. Bu ayine katılanlar ekmek ve şarap almaları halinde, Hz. İsa ile aynileştiklerine inanırlar. Bu akidelerin hedefi, dini ayinin nesnel karakterini açıklamaktır. İnsan bu esnada kendi şuurunun ötesinde olan güçlerle ilişkiye girer. Bu basit bir şey değildir. Çünkü insan, değişikliğe uğradığına inandığı ekmek ve şarap vasıtasıyla etkilenmekte ve yaratıcı güçlerle ilişki içine girmektedir. Bu ayine katılanlar, özellikle ekmek ve şarap aldıklarında fiziksel bir gevşeme ve rahatlama yaşamaktadırlar¹⁷⁴. Yine islamda kılınan namazla bütün müslümanların kardeş olduğu vurgulanmaktadır. Watt, bunun namazın bitiminde her müslümanın sağındaki ve solundaki kişilere selam vermesiyle daha açık bir şekilde görüldüğünü belirtir. Bununla birlikte müslümanların tutmuş olduğu oruç ibadetinin insanlar arasındaki sosyal dayanışmayı artırdığını ifade eden düşünürümüz, hac ibadetinde de yapılan seramonilerin kişiler üzerinde tanımlanması çok zor değişiklikler meydana getirdiğini söyler¹⁷⁵.

Düşünürümüz, sözle yapılan ibadete ise, duayı örnek göstermektedir. O, bunu izah etmek için, ilkel dinlerde yapılan bir çok duadan bahsetmektedir¹⁷⁶.

W. Montgomery Watt, duadaki amacın, bir temenni ve yardım bekleme olduğunu ifade ederek, kişilerin dua esnasında da psikolojik olarak rahatladıklarını, güç kazandıklarını ve inançlarını yeniden canlandırdıklarını belirtir. O'na göre, dua sayesinde insandaki dinamik

¹⁷³ Watt, **Truth in The Religions**, s.152-153.

¹⁷⁴ Watt, **a.g.e.**, s.153-154.

¹⁷⁵ Watt, **İslam Nedir**, s.238-239.

¹⁷⁶ Watt, **Truth in The Religions**, s.154.

etkenler harekete geçmekte ve insanlar bu vesile ile bazı zorluklara katlanmaktadırlar¹⁷⁷.

Watt'a göre, modern bilimin sonuçlarına göre düşünen birisi duanın etkili bir araç olduğuna inanmamaktadır. Örneğin O, yağmur için yapılan bir duanın fizik kanunları üzerinde herhangi bir etkisinin olmadığını ve insanlara bir fayda sağlamadığı kanaatindedir. Watt, bunun hiçte doğru olmadığını vurgulayarak, bundan iki veya üçyüzyıl önce yaşayan yöresel bir hıristiyan toplumunun yapmış olduğu bir duayı örnek göstermektedir. Kuraklıktan dolayı kıtlıkla yüzyüze gelen bu hıristiyan toplumu, yaptığı yağmur dualarıyla Tanrı'ya olan inançlarını iyice kuvvetlendirmişler ve kuraklığın getirmiş olduğu zorluklara karşı koyabilmişlerdir. Watt, bu tür duaların primitive (ilkel) toplumlarda olduğu gibi, ilerlemiş toplumlarda da yapıldığını belirtir ve bunların kesinlikle faydalar sağladığını ileri sürer¹⁷⁸. O'na göre, bütün ibadetlerde olduğu gibi, duada da esas olan faktör, fiziksel güçlerin tekrar harekete geçmesidir. İbadetin önemi ve onun insan üzerindeki etkisini düşünürümüz şu ifadelerle daha açık bir şekilde ortaya koyar: "Şayet bir problemden dolayı Tanrı'ya dua için beş dakikalık bir zamanın varsa, sen dörtbuçuk dakikayı Tanrı'yı düşünmekle geçirmelisin, yarım dakikayı ise problemi düşünmeye ayırmalısın."¹⁷⁹

Kısaca ifade etmek gerekirse, Watt, bir fenomen olarak ibadeti, dinin zahiri bir görüntüsü olarak görmekte, ibadet sayesinde imanın güç kazandığına inanmaktadır. O yukarıda da açıklandığı gibi, ibadetin daha çok sosyolojik ve psikolojik cephelerine değinerek, ibadetin sağladığı faydaları belirtmeye çalışmıştır. Bu anlamda "ibadet, hayatın ayrılmaz bir parçasıdır" denilebilir. Çünkü o, insanın karşılaştığı zorluklara katlanmasına sebep olmakta, onların fiziksel yönden gevşemelerini sağlamakta ve ruhen rahatlatmaktadır.

¹⁷⁷ Watt, **Truth in The Religions**, s.155.

¹⁷⁸ Watt, **a.g.e.**, s.155-156.

¹⁷⁹ Watt, **a.g.e.**, s.157.

İKİNCİ BÖLÜM

W. MONTGOMERY WATT'DA DİNİN AHLÂK, KÜLTÜR ve İNSANLA OLAN İLİŞKİSİ

2.1. Din-Ahlâk İlişkisi

Din-ahlâk ilişkisi Platon'dan beri felsefe tarafından uğraşılan bir problem olagelmıştır¹. Düşünce tarihinde din ile ahlâk arasındaki ilişkinin genel olarak iki şekilde ele alındığını görmekteyiz: a) Dinden ahlâka doğru giden bir yol takip edilerek. b) Ahlakтан dine doğru giden bir yol takip edilerek. Birincisi ahlâkı dine bağlayıp, dini yönü ağır basan bir ahlâk anlayışına kapı açarken, ikincisi, insanın ahlâkî tecrübesinden hareket ederek dini temellendirmeye çalışmıştır².

Bir şey Tanrı istediği için mi iyidir, yoksa o şeyin bizzat kendisi iyi olduğu için mi Tanrı onu istemiştir? Çeşitli şekillerde sorulan bu sorunun tarihi, felsefenin ilk dönemlerine kadar geri gitmektedir. Bu soruyu ciddi bir şekilde tartışma konusu yapan ilk filozof şüphesiz Platon olmuştur. Platon'un 'Diyaloglar'ında yer alan bu soru, birçok metafizik spekülasyonlara sebebiyet vermiştir. Birçok çağdaş filozofa göre bu problem din ve ahlâk felsefesinin baş problemidir. Bununla ilgili olarak gerek İslam, gerekse Batı dünyasında yoğun tartışmalar yaşanmıştır³.

Mehmet Aydın'a göre, bu soruya verilen cevapları üç ana grupta toplamak mümkündür: a) Ahlâkı dine dayandıran görüşler; b) Ahlâk ile dini iki ayrı alan olarak gören görüşler, c) Ahlâk ile din arasında bir sebep sonuç bağlantısı görmemekle beraber başka türden ilişkilerin bulunduğunu kabul eden görüşler⁴. Bu sonuncusunun, yani dini ve ahlâkı olduğu gibi kabul ederek her iki alan arasında bir diyalogun bulunduğunu söyleyen görüşün bugün en yaygın görüş olduğu ileri sürülmektedir. Burada din, ahlâkî kavramların belirlenmesinde, yahut tanımlanmasında iş gören bir unsur olarak değil, terkip ve teşvik edici bir unsur olarak gücünü göstermektedir⁵.

¹ Mehmet Aydın, "**Din Felsefesi**", İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı, İslam Ansiklopedisi, IX. Cilt, 1994, s.340.

² Mehmet Aydın, **Din Felsefesi**, s.296.

³ Mehmet Aydın, **Kant ve Çağdaş İngiliz Felsefesinde Tanrı-Ahlak İlişkisi**, Ankara, Umran Yayınları, 1981, s.7-8, **Din Felsefesi**, s.296-297.

⁴ Mehmet Aydın, **Din Felsefesi**, s.297.

⁵ Mehmet Aydın, **a.g.e.**, s.305.

Kanaatimizce, W. Montgomery Watt'ın din-ahlâk ilişkisi hususundaki görüşleri bu son gruba dahil edilebilir. Çünkü düşünürümüz, din ile ahlâk arasında bir ilişkinin mevcut olduğunu kabul etmekle birlikte⁶ ahlâkî ilkelerin sadece dini dogmalardan çıkarılamayacağını, ahlâkın kendine mahsus bir özerkliğinin olduğunu⁷ da kabul etmektedir.

Şimdi bu temel esaslardan hareket ederek, Watt'ın konuyla ilgili görüşlerini analitik olarak ele almaya çalışalım.

Watt'a göre, ahlâk ile din arasında bir ilişki mevcuttur. Budist, Hıristiyan ve İslam ahlâkî dediğimizde haliyle bu ilişkiye atıfta bulunmaktayız. Fakat bu konu üzerinde biraz düşünce ahlâkın kendine mahsus bir özerkliğinin de olduğunu görürüz. Sözelimi aynı ahlâkî ilkenin farklı dinlere mensup insanlar tarafından paylaşılması, ya da belli bir dinin mensuplarının farklı ahlâkî mülâhazalarının olması çok yaygın bir durumdur. Görünüşte çok farklı olan iki toplumda aynı ilkelere rastlanılabilir. Nitekim Hıristiyan ahlâkının birçok ilkesinin Stoa'cı felsefeden alındığı söylenir⁸. Watt, buradan hareketle de ahlâkî ilkelerin tamamen dini dogmalardan çıkarılamayacağını ve ahlâkın bir özerkliğe sahip olduğunu da ileri sürer. O'na göre, örneğin İslamın ahlâkî ilkeleri, diğer dinlerin ilkelerinden çok farklı değildir. Aslında dürüstlük, doğru sözlülük, hayata saygı, evlilikte sadakat, cefaya sabır, zayıflarla ve ihtiyaç sahipleriyle ilgilenmek gibi faziletlerin bütün büyük medeniyetlerde bir yere sahip olması gerektiği aşikardır⁹.

Bu ifadelerden de anlaşılacağı üzere Watt, ahlâkın özerk bir alanının olduğunu kabul ediyor. Fakat bundan O'nun düşüncesinde ahlâk ile din arasında bir ilişkinin mevcut olmadığı anlamı çıkmaz. Nitekim Watt şu ifadeleriyle de dinin, ahlâkî uygulamalar üzerinde teşvik edici rolünü ve etkisini belirtiyor:

"İnsanların evren ve insan konusundaki görüşleri ne olursa olsun, verecekleri pratik kararlar genellikle birbirine benzer olacaktır. Ama kimi zaman insanın nerede durması gerektiği ahlâk anlayışıyla ve bu konuda inançlarıyla belirlenir. Bunun içindir ki, ister insan, isterse hayvan şeklinde olsun dünyaya yeniden geleceğine inanan bir budistin, kimi yanlışları protesto etmek amacıyla kendisini yakarak hayatına son vermesi, budist'lere göre takdire şayan bir harekettir. Ya da insanların

⁶ Watt, **İslam Nedir**, s.242.

⁷ Watt, **a.g.e.**, s.289, **Truth in the Religions**, s.90.

⁸ Watt, **İslam Nedir**, s.242, **Truth in the Religions**, s.93.

⁹ Watt, **İslam Nedir**, s.289.

eşitliği veya beyazların üstünlüğü yolundaki kanaatlerimiz Allah'ın insanları eşit veya kimilerini imtiyazlı yarattığı şeklindeki inançlarımızdan kaynaklanıyor olabilir. Ölümden sonraki hayata inanan bir insanın bir ideal uğruna hayatını feda etmesi diğer insanlara göre çok daha kolaydır. Dolayısıyla inanç sistemlerinin toplumların ahlâkî uygulamaları üzerinde güçlü etkileri olduğu ve dinin dejenere olması durumunda toplumun ahlâken de çöktüğü görülebilir"¹⁰.

Buradaki ifadelerden de anlaşılacağı gibi Watt, her ne kadar ahlâkın bir özerkliği olduğunu ifade etse de, inanç sistemlerinin toplumun ahlâkî uygulamalarını teşvik edici ve onu etkileyen bir güce sahip olduğunu da kabul etmektedir.

Bunu daha iyi anlatabilmek için bu konuyla ilgili olarak verilen bir örneği burada zikretmenin uygun olacağı kanaatindeyiz. "Yoksul bir insanın bizden yardım istediğini düşünelim. Bu kişinin yoksul olması ve bizden yardım istemesi, her şeyden önce, bir olgudur. Buna durumun olgusal boyutu diyelim. Durumu bu düzeyde ele almak ve başka hiçbir şey yapmamak mümkündür. Fakat böyle bir olguya dayanarak kendi kendimize 'bu insana yardım etmeliyim' dersek, yani durum bir talep doğurursa, olay yeni bir boyut kazanır ki, bunun adına da ahlâk boyutu diyelim. Bu boyutun varlığına rağmen kendi maddi imkanlarımızı ön planda tutarak bizden yardım isteyen kişiye elimizi uzatmayabiliriz. Yani ahlâkî yükümlülüğümüzden kaçabiliriz. İşte böyle bir durum karşısında kalan insan, eğer Tanrı'nın varlığına inanıyor ve O'nun kendisinden ne gibi şeyleri yapmasını istediğini biliyorsa şu şekilde düşünebilir: Karşımda duran şu yoksul insan, benim kadar saygıya, sevgiye ve mutlu olmaya layıktır. O, benim kardeşimdir, çünkü ikimize de varlık veren Tanrı'dır. Tanrı'nın katında insan olma bakımından ikimiz arasında bir fark yoktur. Şu anda içinde bulunduğum durumu gören Tanrı, benden yardım etmemi istiyor. Eğer bundan kaçınırsam sadece bu yoksul insanı değil, Tanrı'yı da gücendirmiş olacağım. O halde kendi yararımı ve bencilliğimi bir yana bırakmalı ve bu insana yardım etmeliyim."¹¹ İşte burada da görüldüğü gibi, inanç ahlâkî uygulamaya etki ederek onun oluşmasını sağlıyor.

W. Montgomery Watt, ayrıca, ahlâk hakkında ileri sürülen modern görüşle, ahlâkî ilkelerin aşkın bir varlıktan kaynaklandığını savunan İslamın görüşü arasında bir konsensüs oluşturmaya çalışmaktadır¹².

¹⁰ Watt, **İslam Nedir**, s.243.

¹¹ Mehmet Aydın, **Din Felsefesi**, s.306.

¹² Watt, **a.g.e.**, s.290-291.

O'na göre, ahlâk hakkındaki modern görüş, ahlâkın insan tabiatından kaynaklandığını belirtmektedir. Watt bu görüşü destekler bir örnek vermektedir. Nitekim 1917 den sonra Rusya'da cinsel özgürlük egemen olmuş fakat bu özgürlük bir aile hayatından mahrum çok sayıda çocuk gibi bir problemin ortaya çıkmasına sebebiyet vermiştir. Bu sosyal rahatsızlık nedeniyle, yöneticiler tek eşle evliliği yeniden gündeme getirmişlerdir. Watt'a göre, bu durum, insan tabiatının tek eşle evliliğe en fazla uyum gösterdiği şeklinde yorumlanabilir. Bu da, ahlâkî normların ve ideallerin insan tabiatından kaynaklandığını iddia eden modern görüşü desteklemektedir¹³. Buradan hareketle de düşünürümüz, bu modern görüşle, ahlâkî ilkelerin aşkın bir kaynaktan sudur ettiğini kabul eden İslamın görüşü arasında bir uzlaşma sağlar. Düşünürümüze göre, bu iki görüş arasında bir çelişki yoktur. Burada önemli olan ahlâkî ilkelerin insandan kaynaklanıyor oluşunun, ona istediğini seçme hakkını vermediğinin vurgulanmasıdır. Buradan insan tabiatının, insanın kontrolünü aşan belli bir değişmezliğe sahip olduğu anlaşılabilir. Dini kelimelerle ifade edecek olursak, insan tabiatı yaratılmıştır. İnsana düşen de bunun yaratılmış olduğunu kabul etmek ve değiştirmeye çabalamamaktır¹⁴. Düşünürümüz buradaki söylenenlerden yola çıkarak, ahlâkî ilkelerin insandaki hayattan, dolayısıyla aşkın varlıktan kaynaklandığının söylenebileceğini¹⁵ ifade eder. Burada da görüldüğü gibi Watt, yine ahlâk ile din arasında bir ilişkiyi gündeme getirmektedir.

Buraya kadar vermiş olduğumuz bilgilerden anlaşılacağı üzere W. Montgomery Watt, ahlâkın belli bir özerkliğinin olduğunu, onların tamamen dini dogmalardan çıkarılamayacağını kabul etmekle birlikte din ile ahlâk arasında bir ilişkinin var olduğunu da vurgulamıştır.

2.2. Din-Kültür İlişkisi

Öncelikle şunu belirtmemiz gerekir ki, W. Montgomery Watt'da din ile kültür arasında karşılıklı olarak yakın bir ilişki vardır. O'na göre, ilk dönemlerde yeryüzünün değişik bölgelerinde yaşayan insanlar, kendilerini kuşatan dünyada bazı kalıplar keşfetmişler, ve genel dünya görüşüne giden yolda bunları kullanmışlardır. Zamanın akışı içinde büyük dünya dinleri, kendi dünya görüşlerini bu temel kalıpların farklı kategorilerine göre kurmuşlar ve sorunları ona göre ele almışlardır¹⁶.

¹³ Watt, **İslam Nedir**, s.90. **Truth in the Religions**, s.91.

¹⁴ Watt, **İslam Nedir**, s.290-291.

¹⁵ Watt, **a.g.e.**, s.291 vd.

¹⁶ Watt, **İslam ve Hıristiyanlık**, s.73.

Watt, ortaya çıkan dinin bu kültürel kalıpları gözetmek durumunda olduğunu ifade eder. Bu nedenle Watt, büyük dünya dinleri arasındaki farklılıkların, kısmen kendilerine özgü, kültürel geçmişten kaynaklanan din öncesi kesin farklılıklara dayandığının karşılaştırmalı din araştırması yapanlarca da kabul edildiğini belirtir¹⁷. Bilgi sosyolojisinin verilerine göre, bütün teolojik ve felsefi mevzuların siyasi veyahut içtimai dayanağının mevcut olduğunu¹⁸ vurgulayan Watt, örneğin İslam öncesi cahiliye araplarının birçok inancının İslama az da olsa bir benzerlik gösterdiğini söyler. İslam öncesi cahiliye arap toplumu, her şeyin tayin edicisi olarak 'dehr'e inanmaktaydılar. Kendilerinin yaptığı her şeyin 'dehr' tarafından belirlendiğini ileri sürüyorlardı. (Casiye/24) İslam gelince 'dehr' inancı yerine 'Allah' inancını koydu¹⁹ ve bu inanç çok kolay bir şekilde kabul edildi.

Yine cahiliye araplarının bir kısmı 'Yüksek Tanrı'ya inanmaktaydılar. Onlar rica ve niyazlarını çoğu kez mahalli ilahlara iletmekte, sıkıntılarının ağır bastığı zamanlarda ise, 'Yüksek Tanrı'ya yönelmekte idiler. Fakat tehlike geçtikten sonra, 'Yüksek Tanrı'yı ihmal ettikleri görülür (Zümer/8, Ankebut/65). Böyle bir Mutlak Tanrı inancından tevhid inancına geçiş kolay olmuştur. Kur'an Mekkelileri Kabe'nin Rabbine çağırdığı zaman bir çok Mekkelinin böyle bir geçişi kolayca gerçekleştirdiği düşünülebilir²⁰.

Watt, buradan hareketle de her dinin belli kültürle beslenmesi nedeniyle ancak belirli kültür bölgelerinde geçerli olduğunu ifade eder. O'na göre, hıristiyanların, müslümanların ve diğer dinlere mensup insanların, kendi inançlarını yaymak için gösterdikleri tüm gayretlere rağmen hiçbir din, bütün kültür alanlarında geçerli olduğunu henüz ortaya koymuş değildir²¹. Bir dinin yayılma başarısının kültürle paralellik gösterdiğini ifade eden Watt, dinin, kendisine benzerlik gösteren kültürel bölgelerde çok daha kolay yayıldığını belirtir²².

Watt'a göre, islam dininin geçmişteki, yayılmasıyla ilgili olarak iki noktanın dikkate alınması gerekmektedir²³. Birincisi İslamın yayıldığı

¹⁷ Watt, **İslam ve Hıristiyanlık**, s.28.

¹⁸ Watt, **İslam Felsefesi ve Kelamı**, Çev: Süleyman Ateş, Ankara, A.Ü. İlahiyat fakültesi Yayınları, 1968, s.15.

¹⁹ Watt, **Modern Dünyada İslam Vahyi**, s.61-62, krş. **İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri**, Çev: Ethem Ruhi Fırlalı, Ankara, Umran Yayınları, s.111 vd. **Hz. Muhammed'in Mekkesi**, s.54.

²⁰ Watt, **Modern Dünyada İslam Vahyi**, s.62.

²¹ Watt, **a.g.e.**, s.158.

²² Watt, **a.g.e.**, s.159.

²³ Watt, **a.g.e.**, s.50.

bölge kültürleri, Arap kültürüyle bir benzerlik göstermekteydi. Bundan dolayı İslamın bu kültürel bölgelerde yayılması oldukça kolay olmuştur. İkinci nokta ise, İslamın hakim olduğu sahalarda mahalli kültürün Arap kültüründen geniş ölçüde etkilendiği, hatta bazen ikincinin, birincinin yerini aldığı gerçeğidir. Birinci nokta ile ilgili olarak, denilebilir ki, belirli kültürel ayrılıklar, İslam dininin yayılmasını elbette aksatacaktır. Örneğin, Doğu Afrika bölgelerinde sünnet olmanın erkeğin evlilik hayatını menfi yönde etkileyeceği inancı olduğu için, burada yaşayanların bu inancı sürdürdükleri müddetçe müslüman olmaları oldukça zordur²⁴. Yine düalist insan anlayışına inananlar arasında Kur'an'ın, ruh kadar bedeni de önemli sayan monist insan anlayışı herhalde zor kabul edilirdi²⁵. Fakat bunun yanında, doğuda yaşayan hıristiyanlarda monist bir insan anlayışının olması ve İslam dinindeki tevhid fikrinin, onların zihniyetine daha çok uyması sebebiyle bu hıristiyanların bir çoğu, kendilerine İslamın mesajı gelince bunu çok kolay bir şekilde kabul etmişlerdir²⁶.

Nitekim ünlü düşünür Roger Garaudy de bu tür bir fikri destekler mahiyette şunları söylemektedir: "Dini planda, Kuzey Afrika'nın veya Vizigotlar İspanya'sının Aryenleri, tıpkı İran'ın Nasturileri gibi, hepsi de Hz. İsa'yı büyük bir peygamber olarak görmeyi veya O'nu Allah'a denk bulmayı reddettikleri için, İslamın mesajında bir bakıma kendilerini buldular ve İslam peygamberini kolayca benimsediler."²⁷

Yine bununla ilgili olarak Watt, hıristiyan misyoner hareketlerinin yayılma başarısını şu şekilde belirtir: "Misyoner faaliyetlerinin belli başlı başarıları, kültür bakımından kısmen basit olan ve kültürü destekleyecek teşkilatlı bir dine sahip olmayan insanlar arasında oldu. Mesela Afrika'nın birçok yerlerinde mahalli kültürler zaten yıkılmaya yüz tutmuştu. Afrikalılar hem beyaz adamın teknolojisini (eğitim dahil), hem de dinini aynı faaliyetin hemen hemen ayrılmaz bir bölümü olarak kabul ettiler."²⁸ Misyoner hareketleri aynı şekilde, yüksek dinlerin ve kültürlerin hakim olduğu bölgelere de girmeye çalışmış fakat bu bölgelerdeki misyoner faaliyetlerinin başarısı son derece sınırlı olmuştur²⁹.

²⁴ Watt, **Modern Dünyada İslam Vahyi**, s.50.

²⁵ Watt, **a.g.e.**, s.50.

²⁶ Watt, **a.g.e.**, s.135.

²⁷ Roger Garaudy, **İslam ve İnsanlığın Geleceği**, Çev: Cemal Aydın, İstanbul, Pınar Yayınları, 1995, s.25.

²⁸ Watt, **a.g.e.**, s.160.

²⁹ Watt, **a.g.e.**, s.160 vd.

Watt, bundan başka, bir dinin yayıldığı bölgelerdeki kültürleri kaynaştırıp kendine mal etmesi ve başarı kazanmasını L.S. Thornton'dan yapmış olduğu bir iktibasla şu şekilde açıklar: "Din beşeri çevrenin oluşturduğu dokuya öyle nüfuz eder ki, orada bulunan farklı unsurlar, dinin birleştirici gücü sayesinde hemen örülmeye ve bir hayat tarzı olarak ortaya çıkmaya başlar." Watta göre, Thornton'un bu ifadesi, İslam dikkate alınmaksızın, Yahudilik ve Hıristiyanlıkla ilgilidir. Fakat, düşünürümüze göre, Thornton'un vermiş olduğu hüküm, İslam için de geçerlidir. Çünkü, İslam dini yayılmış olduğu topraklarda daha önce var olan kültür unsurlarını potasında eriterek, kendi dünya görüşüne uydurmuş³⁰ ve böylece entellektüel bir mayalanma meydana getirmiştir³¹.

Watt'a göre, İslamın giderek gelişmesi ve kendi içinde yabancı kültürleri kaynaştırması, İslamın gücünün azalmasına değil tam tersine onun daha da güçlenmesine sebep olmuştur³². Watt, bu görüşünü yine L. S. Thornton'dan almış olduğu şu ifadelerle teyid etmektedir: "Kültürler, şu ya da bu derecede geçicidirler. Tabiatta görülen birlik ve beraberlikten farklı olarak, kültürler, tabiata bağlı beşeri adaptasyonlardır. Onlar, tarihi gelişmenin değişen şartları altında ilgi ve uygunluklarını yitirmeye mahkumdurlar. Bu bakımdan yaşama gücüne sahip olan bir din, canlılığını zamanın ilerlemesine bağlı olarak arka arkaya ortaya çıkan kültürlere kendisini uydurmak suretiyle koruyabilir. Öte yandan daha az canlılığa sahip bir din ise, belli bir kültür içinde donup kalır; yeni ifade şekillerine ulaşmak için, o kültürü yarıp geçmesi gerekirken, tam tersine ona güç kazandırır."³³

W. Montgomery Watt, dinin, kültürleri kaynaştırması ve güç kazanmasıyla ilgili olarak da bazı örnekler vermektedir. O'na göre, Romalıların Yunan topraklarını, kendi İmparatorluklarına kattıkları zaman elde ettikleri sonuç, bir Latin şairinin dediği gibi: "Zaptedilen Yunanistan, zâlim fatihini esir etti" şeklinde idi. Yani O'nu kendi kültürü içerisinde eritti. Mesela latinceye bazı tercüme yapıldığı halde Yunanca bir ilim dili olarak kalmaya devam etmişti. Fakat müslümanların yaptıkları fetihler, onları böyle bir esarete düşürmemiştir. Üstelik müslümanlar, kendi dil ve kültürlerini İslam

³⁰ Watt, **Modern Dünyada İslam Vahyi**, s.128-129.

³¹ Watt, **İslam Avrupa'da**, Çev: Hulusi Yavuz, İstanbul, M.Ü.İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1989, s.26-27.

³² Watt, **Modern Dünyada İslam Vahyi**, s.130.

³³ Watt, **a.g.e.**, s.130 vd.

devletinin idaresinde yaşayan ve kültür seviyesi biraz daha yüksek olan diğer milletlere de kabul ettirmişlerdir³⁴.

Kısaca ifade etmek gerekirse, yukarıda da belirttiğimiz gibi, W. Montgomery Watt'ın düşüncesinde din ile kültür arasındaki ilişki önemli bir yer tutmaktadır. O, dinin yayılma başarısının kültürle paralel bir şekilde olduğunu vurgulayarak, dinin kendi kültürüne yakın olan bölgelerde çok kolay yayıldığını ifade etmiştir. O'na göre, bir dinin güç kazanabilmesi yayıldığı bölgelerdeki kültürleri kendisine mal etmesiyle ve onlar arasında kültürel bir mayalanma meydana getirmesiyle mümkün görülmektedir.

2.3. Din-İnsan İlişkisi

Din, tabiatüstü ile ilişkiye dayalı olarak dünyanın ve hayatın bütün yönlerini birleştirmeye yönelik bir kurumdur. Bu birleştirme, bir kavramlar düzenlemesi olmayıp, canlı ilişki ve yaşayış bütünlüğüdür. İnsan böyle bir ilişkiye kişiliğinin her yönüyle katılır. Böylece din, insan hayatının bütün boyutlarını kuşatmış olur³⁵.

Bu noktadan hareketle W. Montgomery Watt, dinin, insan hayatı üzerinde büyük bir yaptırım gücünün olduğunu kabul etmiştir³⁶. O'na göre bir dinin ne olduğunun anlaşılabilmesi için, o dinin hayata aksettirdiklerine bakmak gerekir³⁷. Dini inanca sahip olan bir kimsenin, inandığı bir ideal uğruna hayatını feda etmesinin, diğer insanlara göre çok daha kolay olduğunu vurgulayan Watt, bu nedenle de inanç sistemlerinin toplumların hayatlarında derin bir etkisinin olduğunu ileri sürmektedir³⁸. Watt'a göre, karizmatik toplum inancının bütün dünyamız için büyük önem taşıdığı açık bir gerçektir. Hiç kimse sadece insanlık adına büyük fedakarlıklarda bulunmayı düşünmez. İnsanlar, bütün insanlığı kucaklayan karizmatik bir toplum arayışı içindedirler ve bu arayışı sadece dini temele sahip bir toplum gerçekleştirebilir³⁹.

Düşünürümüze göre, tarih bize, insanların müjdeleyici tebliğleri kabul ettikleri yerde, bunun bir sonucu olarak yeni, daha üstün ve nitelikli hayat yaşadıklarını göstermektedir. Sözelimi, Hz. Muhammed'in tebliğleri karşısında İslamı seçen Mekkeliler, baskı ve

³⁴ Watt, **İslam Avrupa'da**, s.27 vd.

³⁵ Hayati Hökelekli, **Din Psikolojisi**, s.73.

³⁶ Watt, **İslam ve Hıristiyanlık**, s.41, **İslam Nedir**, s.243.

³⁷ Watt, **İslam Nedir**, s.9.

³⁸ Watt, **a.g.e.**, s.243.

³⁹ Watt, **a.g.e.**, s.299.

işkenceyle karşı karşıya kalmalarına rağmen, müslüman olarak hayatlarının daha nitelikli ve üstün olduğuna inançları hiçbir zaman azalmamıştır⁴⁰. Ünlü İslam düşünürü Muhammed İkbâl'in de belirttiği gibi "İnsanlar, iyi ve üstün olduklarına inandıkları amaç ve ülküler uğruna en ağır acı, işkence ve ıstıraba katlanmış ve katlanmaktadırlar."⁴¹ Çünkü böyle bir hayat onlar için daha anlamlı ve evrenin gerçekleriyle daha uyumludur.

Watt, tüm büyük dünya dinlerinin, oldukça sıkıntılı şartlarda bile, kendisine tabi olanları yüreklendirdiğini, onlara cesaret verdiğini ifade eder. O'na göre, bu dinlerin etkili ve hakim oldukları yerlerde, insanların daha iyisini tanımadıkları ve bir evrensel din haline gelmeleri bunun bir delilidir. Yahudilik sürgün sonrası dönemlerde taraftarlarına umutla bekleme ve yok olmama direnci vermiştir. Hinduizm, inanılmaz yoksulluğun ortasında bile, insanlara memnuniyet duygusu vermektedir. Yine İslam, çölün acımasız şartlarıyla kuşatılmış insanlara, umutsuzluğa kapılmaksızın hayatlarını sürdürme imkanı sağlamıştır. Buradan hareketle de büyük dinlerin insan hayatında önemli bir yere sahip olduğu söylenebilir⁴².

W. Montgomery Watt, bütün bunlarla birlikte ayrıca, dinin insanlar arasında bir birlik oluşturduğunu da ifade etmiştir. O'na göre, din olmadan insanlar arasında birliğin sağlanabilmesi mümkün değildir. Ekonomik, politik ve maddi kültür birliklerinin yapay birlikler oluşturduğunu ifade eden düşünürümüz, hakiki birlik ve beraberliğin olabilmesini, insanların transandantal bir kaynağa sahip olmalarına ve transandantal değerler taşımalarına bağlamaktadır. Ancak böyle bir toplum bütün insanlığı kucaklamaya muktedir bir toplumdur⁴³.

Kısaca diyebiliriz ki, Watt, genellikle dinin psikolojik ve sosyolojik yönü üzerinde durarak, dinin insan üzerindeki etkisine dikkat çekmiş ve dinlerin kültürle paralel bir şekilde geliştiğini ileri sürmüştür. O, dini, insanları birbirlerine bağlayan bir unsur olarak görmüş ve dinin dışındaki birlikleri yapay birlikler olarak nitelendirmiştir.

⁴⁰ Watt, **İslam ve Hıristiyanlık**, s.40-41.

⁴¹ Muhammed İkbâl, **İslam'da Dini Düşüncenin Yeniden Doğuşu**, s.113.

⁴² Watt, **a.g.e.**, s.41 vd.

⁴³ Watt, **Truth in the Religions**, s.175.

III. BÖLÜM

W. MONTGOMERY WATT'DA DİNLERİN TARİHSEL GELİŞİMİ, DİNLERARASI İLİŞKİLER ve DİYALOG

3.1. Dinlerin Tarihsel Gelişimi

W. Montgomery Watt, dinlerin tarihi gelişim süreci içinde karşılaştıkları benzer tecrübelerden hareketle bir takım genel sonuçlara ulaşmaya çalışır. O'na göre tarihi değişiklikler, dini bir topluma olgunlaşma ve ilerleme imkanı sunduğu gibi, onun gerilemesi yolunda tehlikeler de oluştururlar¹. Dinlerle kişilerin tarihleri arasında birçok benzerliklerin bulunduğu dikkat çeken Watt, dinlerin gelişim süreci içinde tabii olarak yaşadıkları krizlerin, onları olgunluk haline ulaştıran dönüm noktaları olduğunu belirtirken, aynı şekilde dinlerin bu krizlere karşı tepki gösterememesi durumunda bu krizlerin dinlerin gerilemesine de yol açabileceğini ifade etmiştir. Nitekim Watt, İslam toplumunun olgunlaşma sürecinden bazı önemli dönüm noktalarıyla bunu örneklendirir².

Watt'a göre, İslam toplumunda ilk önemli çekişme Hz. Muhammed tarafından yönetilen bu yeni harekete Mekkeli bir çok kimsenin muhalefet etmesi ve sonrasında da kendi kabile üyelerinin fiilen işkence görmesidir. İslamın gelişme aşamalarında, müslümanların karşılaştıkları bu tür problemler ve bunlara gösterilen tepkiler, İslam toplumunu olgunluğa ulaştırmıştır³.

Watt'a göre, dinlerin tarihi süreç içerisinde, farklı din ve davetlerle karşılaşmaları, yaşanan büyük krizlerin kaynağı olarak görülmektedir⁴. Yine değişen dünya karşısındaki dinin durumu da bu kaynaklardan birisidir. Büyük dinlerin bu krizler karşısında sahip oldukları bir takım avantajlar vardır. Bu dinler kurulma aşamasını yaşamış ve en azından kendilerini yıllarca sürükleyecek bir ivme kazanmışlardır. Ancak, büyük dinlerin de yapılarındaki kesinleşme ve belirginleşmeden dolayı, günümüzün hızla değişen şartlarına uyum göstermede bazı güçlüklerle karşı karşıya kaldığı da bir vakaıdır⁵.

¹ Watt, **İslam Nedir**, s.251.

² Watt, **a.g.e.**, s.249.

³ Watt, **a.g.e.**, s.249-250.

⁴ Watt, **a.g.e.**, s.249.

⁵ Watt, **a.g.e.**, s.251.

Nitekim düşünürümüze göre, bir din kendisine mensup olan taraftarlarının dünyadaki konumlarıyla orantılı olarak gücünü devam ettirir. Dinin, insanların ihtiyaçlarını karşılayamayıp hayatın problemlerine cevap verememesi durumunda, dünya tarihinin akışında büyük bir etkiye sahip olması düşünülemez⁶. Dinlerin, güçlerini devam ettirebilmeleri için hayatın değişik problemlerine cevap vermelerinin gerekli olduğunu ifade eden Watt, dinlerin bu problemlere çözüm getirmede başarısız kalması durumunda dini bir boşluğun oluşacağını ve bu problemleri çözmek için farklı inanç veya beşeri ideolojilerin ortaya çıkabileceğini belirtmiştir⁷.

Watt, bunun en güzel örneklerinden birisinin Avrupa'da meydana gelen dini boşluk olduğunu ifade eder. O'na göre, Avrupa'da ortaya çıkan bir çok problemlere Hıristiyanlığın çözüm getirememesi nedeniyle dini bir boşluk oluşmuş ve bu boşluğu doldurmak için, Hümanizm, Marksizm, Nazizm, Faşizm ve başka bazı inanç ve ideolojiler ortaya çıkmaya başlamıştır⁸.

W. Montgomery Watt, bir dinin gelişimi ile bir çocuğun büyümesi arasında benzerlik kurar. O'na göre "çocuk büyümesini etrafının meydan okumalarına tepki göstererek sağlar. Ancak tepki göstermemesi ya da tepki gösterememesi de söz konusu olabilir. Bu durumlarda psikolojik sapmalar yaşanır; veya başarısızlık ya da yetersizlik, psikolojik sapmalara yol açar." Düşünürümüze göre tıpkı bu örnekte olduğu gibi, dinin yeterince tepki gösterememesi durumunda da, bu dini cemaatin mensupları arasında söz konusu sapmalara paralel bir takım psikolojik sapmalar yaşanır. W. Montgomery Watt, bu psikolojik sapmaları; içe kapanıcı, abartıcı ve sabitleştirici eğilimler olarak üç ayrı kategoride değerlendirmektedir⁹. Şimdi sırasıyla bunları incelemeye çalışalım:

a) İçe kapanıcı tavır: Bu tavidan, kendi küçük dünyasına kapanarak dünyanın diğer kısımlarıyla ilişkisini kesen, dini bir topluluk anlaşılmaktadır. Watt, buna örnek olarak, Kitab-ı Mukaddes'de bahsedilen şeylerin epistemolojisinin geleneksel yorumunu, modern bilimlerin buluşları ile uzlaştırmanın gitgide daha da zorlaşması üzerine hıristiyanlar arasında bu yönde bir eğilimin geliştiğini göstermektedir. Bu eğilim genel olarak Fundamantalizm olarak tarif

⁶ Watt, **İslam Nedir**, s.269.

⁷ Watt, **Truth in the Religions**, s.162.

⁸ Watt, **a.g.e.**, s.162.

⁹ Watt, **İslam Nedir**, s.251.

edilir¹⁰.

b) Abartıcı tavır: Bu tavır, bir dini grubun kendi önemini diğer gruplarla mukayese ederken, kendi değerini aşırı derecede büyüttüğü zaman ortaya çıkar. Yukarıda belirttiğimiz içe kapanıcı tavırda da kendini üstün görme eğilimi vardır. Fakat bu eğilim hiçbir zaman dışa vurulmayıp, saklı tutulur. Oysa abartıcı tavırda bu çok açık bir şekilde ortaya konulur. Watt, bütün dini yapıların az ya da çok böyle bir eğilim içinde bulunduğunu belirtmektedir. Dinlerin ortodox kanatları yalnızca kendilerinin doğru inançlara sahip olduğunu ve dolayısıyla başkalarından üstün olduklarını belirtirler. Mesela "kilise dışında selamet yoktur" ifadesi böyle bir tavrı çok iyi yansıtmaktadır. Watt'a göre, bir insanın kendisini doğruya ulaştıracağına inandığı dini gruba girmesi mantıklı ve meşru bir şeydir. Fakat kendi dini grubunun haricindeki hiç kimsenin, kurtuluşa erişemeyeceği inancının ise haklı bir yanı yoktur¹¹.

c) Sabitleştirici tavır: Bu tavır ise geçmişe sarılma, zamanında uygun olan dini tavırlar, inançlar ve uygulamalar üzerinde ısrar etme anlamına gelir. Diğer bazı hususlarda olduğu gibi dini meselelerde de bir süreklilik olduğu doğrudur. Bu, dinin muhafazakar yanının bir tezahürüdür. Bununla birlikte bazen temel değişikliklerin bütün bir toplumu hallaç pamuğu gibi attığı zamanlar, süpürdüğü zamanlar yaşanır. Böyle değişiklikler genellikle tek tek bireylerin iradesiyle gerçekleşmiş değildir; bunları verili bir gerçeklik olarak kabul etmek gerekir. Böyle durumlarda bir takım yeni değerlendirmelerin yapılmasına ihtiyaç duyulduğunu vurgulayan Watt, bunun yapılmaması halinde çözülmez problemler içerisinde kalınabileceğini ifade etmiştir. O'na göre, şu an içinde yaşadığımız zaman bütün dinlerin yeni bir değerlendirme yapmak zorunda oldukları bir zamandır¹².

Watt'a göre, yukarıda açıklamaya çalıştığımız psikolojik sapmaların bir çoğu, dini bir topluluğun diğer topluluklarla ilişkilerinde belirgin bir biçimde görülür. Bütün büyük dinlerin tarihlerinde benzer tecrübeler yaşanmıştır. Her din oluşma sürecinde rakiplerine karşı belirli tavırlar alır. Ve bu tavırlar dinin, kendisini tanımlamasıyla ilişkilidir¹³.

¹⁰ Watt, **İslam Nedir**, s.253.

¹¹ Watt, **a.g.e.**, s.253-254.

¹² Watt, **a.g.e.**, s.254-255.

¹³ Watt, **a.g.e.**, s.252.

Watt'a göre, tüm büyük dünya dinleri, ilişki içinde oldukları öteki dini topluluklara karşı kendi müntesiplerini koruyabilmek için ayrıca bir takım savunma duvarları yükseltirler. Savunmanın yaygın şekli, bir kimsenin başka bir dinin kendi dinine göre daha aşağıda olduğunu değişik yollardan ortaya koymasıdır. Bu da her zaman öteki dini yanlış tanıtmakla olur¹⁴. O'na göre, bir dinin savunulması için ortaya atılmış görüşler genellikle bir tahrif unsuruna ve aşırılığa yer verirler. Tahrif iddiası özellikle o dinin temasta bulunduğu dinlere yönelik olur. Söz gelimi, Hıristiyanlık, kuruluş dönemlerinde kendisini Yahudiliğe karşı savunmak zorunda kaldığı için, hıristiyanların Ahd-i Atik'i daha iyi yorumladıklarını söylenecek, Yahudiliğe karşı bir savunma duvarı yükseltmişti¹⁵. Hıristiyanların İslam karşısında kendilerini savunmaları ise, Hz. Muhammed'in gerçek bir peygamber olmadığı, İslam'ın erkeklerin şehvi zevklerine aşırı yer verdiği ve tamamen askeri güce baş vurarak kendisini kabul ettirdiği şeklindeki iddialar ortaya atmaktı¹⁶. Müslümanlar ise Mısır, Suriye ve Irak'ı fethettikten sonra, buralarda yaşayan güçlü Hıristiyan alimlerinin müslümanların dini inançlarına zarar vermelerinden endişe duymaları nedeniyle Hıristiyan ve Yahudi kutsal kitaplarının tahrif edildiğini ileri sürerek savunma duvarları oluşturmuşlardır¹⁷. Watt, kutsal kitapların tahrif edilmesiyle ilgili görüşün Kur'an'a dayanmadığını belirterek bu konuda şöyle söylemektedir: "Bu inancın Kur'an'a dayalı olduğu düşünülür, ancak gerçekte bu düşünce müslümanları yahudi ve hıristiyanların düşmanca eleştirilerinden korumak amacıyla Muhammed'in vefatı sonrası yüzyılda müslüman bilim adamları tarafından oluşturulmuştur."¹⁸

¹⁴ Watt, **İslam ve Hıristiyanlık**, s.23.

¹⁵ Watt, **Modern Dünyada İslam Vahyi**, s.165.

¹⁶ Watt, **a.g.e.**, s.165-166, krş. Watt, "**Batılı İlim Adamlarının Kur'an'a Yaklaşımları**", Çev. Selahattin Eroğlu, Uluslararası Birinci İslam Araştırmaları Sempozyumu, İzmir, Dokuz Eylül Üniversitesi Yayınları, Eylül, 1985, s.31, Ayrıca bkz. Watt, "**Körfez Savaşı Sonrası Müslümanlar ve Hıristiyanlar**", Çev. Şinasi Gündüz, Ankara, Tezkire Dergisi, Sayı:9-10, 1996, s.153.

¹⁷ Watt, **İslam ve Hıristiyanlık**, s.111, **Modern Dünyada İslam Vahyi**, s.166.

¹⁸ Watt, "**Körfez Savaşı Sonrası Müslümanlar ve Hıristiyanlar**", s.161, W. Montgomery Watt, Kutsal Kitapların tahrifıyla ilgili olan Kur'an ayetlerini farklı bir şekilde yorumlamıştır. O, bu konuyla ilgili şöyle söyler: "Kur'an-ı Kerim, Medine devrinin başlarında kendisinin, Hz. İbrahim'in dininin mirascısı olduğu iddiasındaydı ki, Yahudi ve Hıristiyanlar bu dinden sapmışlardı. Bu, Kitab-ı Mukaddes'de Hz. Muhammed'i önceden bildiren bölümlerin gizlenmesine, Kitab-ı Mukaddes'teki bölümlerin tahrif edilmesine ve bir çok isyan etme durumlarına

Watt, yıllar geçtikçe dinlerin dünya siyasetinde daha büyük bir etkiye sahip olacağı kanaatindedir. O'na göre, bugün gündelik siyasetin, birçok mahalli nedenlerden kaynaklandığı, büyük siyasi hareketlerin başlıca kaynağının dini hareketler olduğu bir vakıadır. Çeşitli dinlere mensup insanların birbirleriyle geniş ölçekli ilişkiler kurmaları durumunda beraberce yaşamayı öğreneceğimiz açıktır. Watt bunun günümüzde bir zorunluluk olduğunu söyler. Bundan dolayı da o, bütün dinlerin mevcut durumun ışığında diğer dinlere karşı takındıkları tutumlarını tekrar formüle etmeleri ve yeni bir değerlendirme yapmaları gerektiğini ifade eder. Watt'a göre, bu tek taraflı olmayacaktır. İslam kendi tavırlarını yeniden şekillendirirken, bu durum, hıristiyanların, diğer dinlerin mensuplarına ve hatta kendi inançlarına karşı tavırlarını yeniden oluşturmalarına yardımcı olacaktır¹⁹.

Kanaatimizce, Watt'ın dinlerin tarih içerisinde birbirlerine karşı geliştirdikleri tavırlar hakkındaki bu değerlendirmeleri, O'nun dinler arası diyalogla ilgili fikirleriyle beraber ele alındığında daha iyi anlaşılacaktır. Zira Watt, modern dünyada büyük dinlerin müntesiplerinin birarada yaşayabilmelerinin ve bir konsensüs ortamı sağlayabilmelerinin ancak söz konusu olumsuz tarihsel tavırları terkederek, diyaloga geçmeleriyle mümkün olabileceğini belirtmektedir. Buradan hareketle Watt'ın, farklı inanç ve değer alanlarının gittikçe birbirine yaklaştığı ve iletişimin kültürlerarası engelleri ortadan kaldırdığı günümüz dünyasında, dinlerin çatışmasız ve sürtüşmesiz birarada yaşayabilmelerinin imkanını sorguladığını söyleyebiliriz.

3.2. Dinlerarası İlişkiler

Bugün dünyada ilk gördüğümüz şey, yaşadığımız dünyanın 'tek dünya' haline gelmiş olmasıdır. Modern teknoloji dünyamızı birleştirip, bütünleştirmiştir. İnsanlar dünyanın en uzak yerlerinden dahi haberdardırlar. Onlar bugün eskiye oranla birbirleriyle daha yakın ticari, siyasi ve kültürel ilişki içerisinde²⁰.

işaret eder. Kur'an-ı Kerim'in gösterdiği kadarıyla tahrif, İslamla ve müslümanlarla alay etmek için yahudilerin çeşitli kelime oyunları yapmasından başka bir anlam taşımaz." (bkz. Watt, **İslam Nedir**, s.258 vd) Hıristiyan ve Yahudi kutsal kitaplarının tahrifiyle ilgili olan Kur'an ayetlerinin (Nisa/46) ve (Maide/13) geniş bir izahı için bkz. Muhammed Hamdi Yazır, **Hak Dini Kur'an Dili**, İstanbul, Eser Neşriyat ve Dağıtım, 1979, II. Cilt, s.1362 ve III. Cilt, s.1598 vd.

¹⁹ Watt, **İslam Nedir**, s.271.

²⁰ Vahdettin Başcı, "**Hoşgörü ve Taassub**", Erzurum, Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nde verilen yayınlanmamış seminer, s.19-20.

Bu yüzden W. Montgomery Watt'a göre, içinde yaşadığımız çağın en ayırt edici özelliklerinden birisi, dini çoğulculuktur²¹. 20. Yüzyılın son dönemlerinden itibaren dünyanın çok sıkı bir dinlerarası münasebete sahne olduğuna işaret eden Watt, özellikle ikinci dünya savaşından sonra, çeşitli dinlerin müntesiplerinin birbirleriyle kaynaşmakta olduklarına dikkat çeker. O'na göre, buna benzer bir durum Hıristiyanlığın ilk üçyüz yılında Roma İmparatorluğu'nda görülmüştü. İmparatorluğun kurumlarının sağladığı çerçeve içerisinde ayrı inanç esaslarına sahip dinler, üstünlüklerini ortaya koymak amacıyla birbirleriyle yarışmaktaydılar. Düşünürümüzün kanaatine göre, İmparatorluktaki eski dinler, şehir hayatının ortaya çıkardığı gerginlikleri giderebilecek yeterlilikte olmadıkları için, onların bıraktıkları boşlukları yeni dinler doldurmaya başlamışlardı. Hıristiyanlığın başarısıyla sonuçlanan bu dinlerarası yarış, günümüzde tanık olduğumuz dinlerarası karşılaşmaya oranla çok daha küçük çapta olmuştur²².

O dönemlerde belirli kültür bölgelerinde (Avrupa, Ortadoğu, Hindistan gibi) dominant olan dinler, diğer dinleri hakimiyetleri altına almışlar ve onları etkisiz hale getirmişlerdir. Seyahat ve kitle iletişim imkanlarının zorluğu nedeniyle, dominant dinlerin hakim olduğu kültür bölgelerinin birbirleriyle münasebetleri kesilmişti²³. Watt, islamdan örnek vererek bunu şu şekilde açıklamaktadır: "Başlangıçta İslam, bazı yönlerden Hıristiyan ve Yahudi dinlerinin bir rakibiydi. Rekabet Irak, Mısır ve Suriye'nin Arapların eline geçmesiyle daha bir belirginleşti. Bununla birlikte durum zamanla değişti. İslam, halifelerin ve diğer müslüman yöneticilerin yönetiminde, bölgedeki en etkin din haline geldi. Böylelikle coğrafi olarak diğer büyük dinlerle alakası kesildi" Bundan dolayı islam ile diğer dinler arasındaki rekabet fiili olarak sona ermişti²⁴. Bu yüzden düşünürümüz, Avrupa medeniyetinin gelişmesi ve bu medeniyetin diğer dünya medeniyetleri üzerinde yaptığı etkilerin duyulabildiği modern zamana kadar, dünyanın büyük din ve kültürlerinin, birbirlerinden hemen hemen tamamen habersiz yaşamış olduğu kanaatindedir. O'na göre, 19. ve 20. Yüzyıllarda iletişim imkanlarının hızla gelişmesiyle büyük dinler yeniden birbirlerine yaklaştılar, bu da yeni rekabetlerin doğması anlamına geldi²⁵.

²¹ Watt, **İslam ve Hıristiyanlık**, s.21.

²² Watt, **Modern Dünyada İslam Vahyi**, s.17, **Truth in the Religions**, s.161, **İslam Nedir**, s.271.

²³ Watt, **Truth in the Religions**, s.162.

²⁴ Watt, **İslam Nedir**, s.252.

²⁵ Watt, **a.g.e.**, s.252, **Modern Dünyada İslam Vahyi**, s.17-18.

Bugün dünya ekonomik sisteminin gelişmesi ve kitle iletişim araçlarının yaygınlaşması nedeniyle, ayrı kültür bölgeleri arasındaki engeller tamamen ortadan kalkmış, -bazı istisnalar hariç- büyük dünya dinlerinin herbiri tek bir kültürel bölgeye hasredilmiştir²⁶. Dünya ülkelerinin çoğu, Avrupa tipi bir kurum olan Birleşmiş Milletler'in üyesi durumundadır²⁷.

Dinlerin böylesine birbirleriyle karşılaştığı bir ortamda, düşünürümüz Avrupa merkezli dünya görüşünün bir kenara bırakılarak, dünyanın merkez olduğu düşüncesine geçmenin gerekli olduğuna işaret eder. O'na göre, Avrupa medeniyeti kendi dışındaki medeniyetleri şimdiye kadar, yokmuş gibi düşünerek hareket etmiştir. 19. Yüzyıl denilince, akla hep bu medeniyet geliyordu. Sanki dünya tarihi Avrupa medeniyetinden ibaretti. Görülüyor ki, dünyadaki diğer medeniyetlerin tarihi, bunların Avrupa ile temaslarından önce tam anlamıyla ihmal edilmiş durumdaydı. Watt'a göre bu durum, dünya dinleri içinde geçerliydi. Tek geçerli din, Hıristiyanlıktı. Hıristiyanlığın dışındaki dinlerin kaba ve ilkel olduğu belirtiliyordu. Bu dinler Ahd-i Atik peygamberlerinin şiddetle reddettikleri Filistin sınırında yaşayan toplulukların dinlerinden pek farklı değildi. Nasıl ki bu dinler ortadan kaybolup ayakta kalan din, Yahudilik olduysa ve nasıl Roma İmparatorluğu'ndaki dinler Hıristiyanlık tarafından etkisizleştirildiyse, dünyanın diğer büyük dinlerinin de Hıristiyanlık karşısında yok olacaklarına inanılıyordu²⁸. Düşünürümüze göre, Hıristiyanlığın üstünlüğüne olan inanç, büyük ölçüde Avrupa'nın maddi kültürünün üstünlüğüne dayanmaktaydı²⁹.

Watt'a göre, 20. Yüzyılın ortalarında bu tutum ve anlayışa köklü bir takım değişiklikler getirilmiştir. Bu dönemde, Avrupalı olanlarla Avrupalı olmayanlar eşit kabul edilmiş, hatta Birleşmiş Milletlerin başına Avrupalı olmayan birisi getirilmiştir. Bundan dolayı düşünürümüz, dünya tarihinin artık Avrupa medeniyetinin dışında kalan başka medeniyetlerin doğuş ve batışlarını da ihtiva ettiğini, Hıristiyanlığın dışındaki dinlerin de tarihte bir takım manevi başarılar elde etmiş olduklarına inanılmaya başlandığını belirtir³⁰.

²⁶ Watt, "**Thoughts on Muslim-Christian Dialogue**", The Muslim World, C.LVII, (January, 1967), No:1, s.19.

²⁷ Watt, **Truth in the Religions**, s.2.

²⁸ Watt, **Modern Dünyada İslam Vahyi**, s.18-19.

²⁹ Watt, **a.g.e.**, s.22.

³⁰ Watt, **a.g.e.**, s.19.

Bugün artık Avrupa'da milyonlarca müslüman, hıristiyanlarla birlikte yaşamakta, aynı fabrikada çalışmaktadır. Yöneticilerin müslümanlarla aynı masaya oturmaları zorunlu bir hale gelmiştir. İslam dünyasından gelen birçok genç, Avrupa'da eğitim görmektedir. Batılı öğrenciler artık sınıflarında müslüman öğrencilerle de karşılaşmaktadırlar³¹. Bu ve benzeri durumlardan dolayı dünya dinleri, birbirlerini çok yakından tanıma fırsatı bulmuşlardır. Böyle bir ortamda çeşitli din mensuplarının birbirlerine karşı hoşgörülü olmaları gerekmektedir. W. Montgomery Watt, günümüzde oldukça rağbette olan 'diyalog' kavramında bu tutum ve anlayışın üstü kapalı bir biçimde de olsa var olduğunu ifade eder. O'na göre, bu, diğer dinlere mensup kişilerin eşit şartlar altında biraraya gelmeleri demektir³².

Fakat eşit şartlar altında, dinlerin birbirleriyle karşılaşmasından doğan bazı problemlerin ortaya çıkacağı da bir vakıadır. İşte düşünürümüz, bu problemlerin çözümü ve sağlıklı bir diyalogun oluşabilmesi için, bir takım şartlar ileri sürer. Biz bunları aşağıda etraflıca tartışacağız.

Buraya kadar yapmış olduğumuz izahlardan sonra, kısaca ifade etmek gerekirse W. Montgomery Watt, dünyanın globalleşmesi neticesinde, dünya din ve kültürlerinin birbirlerine yaklaşip kaynaştığına dikkat çekerek mevcut konjüktürde Avrupa merkezli dünya görüşünün bir kenara bırakılarak, diğer din ve kültürlerin de göz önünde bulundurulduğu dünya merkezli bir görüşün hakim olması gerektiğini ifade etmektedir. Bununla ancak 'diyalog' la olabileceği sonucunu çıkarabiliriz.

3.3. Diyalog

W. Montgomery Watt'ın 'diyalog' hakkındaki fikirlerine geçmeden önce, diyalog'un tanımı ve tarihçesi hakkında bilgi vermenin faydalı olacağı kanaatindeyiz.

Etimolojik olarak 'diyalog' (Grekçe dialogos) sözcüğü, karşılıklı konuşma, mukaleme, karşılıklı konuşma tarzında yazılmış edebi eser, toplantı, konferans, tarafların biraraya gelerek belirli konular üzerinde konuşması³³ gibi manalara gelmektedir.

³¹ Watt, **İslam ve Hıristiyanlık**, s.22, "**Thoughts on Muslim-Christian Dialogue**", s.19 vd.

³² Watt, **Modern Dünyada İslam Vahyi**, s.19.

³³ Eric J. Sharpe, "**Dialogue of Religions**", The Encyclopedia of Religion, Editor, Mircea Eliade, Newyork, Macmillan Publishing Company, London, Collier Macmillan Publishers, 1967, C.IV, s.344; Richard Soule, **A Dictionary of English**

Geniş anlamda ise 'diyalog' farklı ırk ve kültürlerden olan insanların medeni ölçüler içerisinde birbirleriyle konuşması ve anlaşması yoludur³⁴.

W. Montgomery Watt ise, 'diyalog'u şu şekilde tanımlamaktadır: "Birbirine karşı içten bir ilgi duyan ve öğrenmek için birbirine açılan insanların karşılıklı görüş alış verişidir."³⁵

Dini alanda 'diyalog' aynı dinden kaynaklanan grupların veya farklı dinlere mensup insanların, inanç ve düşüncelerini birbirlerine zorla kabul ettirme yöntemine baş vurmadan, birbirlerine sıcak ve hoşgörüyle bakabilmeleri, ortak meseleler etrafında konuşabilmeleri, tartışabilmeleri ve işbirliği yapabilmeleri anlamına gelir³⁶.

Dinlerarası diyalogla bütün dinlerin mensuplarını biraraya getirerek hoşgörü ve insanlığın barış içinde yaşaması konusu gündemde bulunmaktadır³⁷. Özellikle son yıllarda düzenlenen dinlerarası konferans, sempozyum ve paneller, yeni bazı felsefi problemlerin ön plana çıkmasına sebep oldu. Dinlerin hakikat konusunda oldukça farklı iddialar öne sürdükleri bilinen bir gerçektir. Acaba bu iddialar çekişmekte midir, yoksa farklı yollarla aynı menzile mi ulaşmaktadırlar? Bir insanın başka bir dinin bazı inançlarını benimsemesi, fakat yine kendi dini içerisinde kalması mümkün müdür? Dini çoğulculuk için felsefi bir çerçeve kurulabilir mi? Bu ve buna benzer sorular, bugün bir çok felsefe çevresinde çok ciddi bir şekilde tartışılmaktadır. Bütün bunlar, din felsefesinin hergün biraz daha önemini artırmaktadır³⁸.

Bu çerçeve içerisinde, tarihte hem hıristiyanların kendi aralarında, hem de başka dinlerin müntesipleri arasında 'diyalog' faaliyetlerine rastlamak mümkündür. XX. Yüzyılda dünyada meydana gelen ekonomik ve siyasi bir takım gelişmelerden hıristiyan kiliseleri de etkilenmiş, bundan dolayı özellikle Katolik kilisesi, kiliseler arasında baş gösteren anlaşmazlıkları ve düşmanlıkları gidermek için bir 'konsil' toplamaya karar vermiştir. 1962-1965 yılları arasında Vatikan'da toplanması

Synonyms and Synonymous Expressions, s.150; Mehmet Doğan, **Büyük Türkçe Sözlük**, İstanbul, Ülke Yayınları, 1994, s.290.

³⁴ Abdurrahman Küçük, "**Müslüman-Hıristiyan Diyaloguna Genel Bir Bakış**", Asrımızda Hıristiyan-Müslüman Münasebetleri, İstanbul, İslami İlimler Araştırma Vakfı (İSAV), Tartışmalı İlmi Toplantılar Dizisi, 1993, s.45.

³⁵ Watt, **İslam ve Hıristiyanlık**, s.22.

³⁶ Abdurrahman Küçük, **a.g.m.**, s.45.

³⁷ Vahdettin Başcı, "**Hoşgörü ve Taassub**", s.26.

³⁸ Mehmet Aydın, "**Din Felsefesi**", İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, C.XI, s.340-341.

sağlanan bu konsil, kiliselerle diyalogun yanında, diğer din mensuplarıyla da diyaloga gitmenin önemi üzerinde durdu. Bu nedenlerden dolayı 1964 yılında 'Hıristiyanlık dışı dinler sekreteryası' kuruldu. Sekreteryanın kuruluşundan itibaren İslam ülkeleriyle 'diyalog' yolları aranmış ve hıristiyanların, müslümanlarla diyaloga girmeleri 1966 Broumana-Lübnan kongresinden sonra olmuştur. Bu kongrede İslam hakkında konuşmanın bir tarafa bırakılarak, müslümanlarla konuşulması gerektiği üzerinde durulmuştur³⁹.

Diyaloğun dünya gündeminde böylesine bir yer işgal etmesinin sebebi nedir? Diyaloga niçin ihtiyaç duyulmaktadır? Bu ve buna benzer sorulara diyalog taraftarları değişik cevaplar vermişlerdir.

Bazı düşünürler, dünya barışının ancak diyalogla mümkün olduğunu, çünkü herhangi bir savaşta, hıristiyan veya müslümanların kaderlerinin birbirinden pek farklı olmayacağını⁴⁰ insanların, insanlığı yok etmek için yeterli teknik imkana sahip oldukları çağımızda ya birbirimizi yok edeceğimizi, ya da diyaloga girmemizin gerekli olduğunu⁴¹ ileri sürerken, kimi düşünürler ise, İslam, Hıristiyanlık ve Yahudiliğin monoteist dinler olduklarını, üçünün de aynı Tanrı'ya kulluk etmeyi emrettiklerini ve aynı tarihi şahsiyetlere saygı gösterdiklerini belirterek, hala gerçekleştirilmeyi bekleyen evrensel insan kardeşliğine ön ayak olmaları gerektiğini⁴² belirtmişlerdir.

Düşünürümüz W. Montgomery Watt ise, tüm dinlerin başta bilimcilik olmak üzere, her yönden saldırıya maruz kaldığı yüzyılımızda, İslamla Hıristiyanlığın birbirine yakınlaşması ve dostane bir diyalog gerçekleştirmeleri gerektiğini ileri sürer. Watt'a göre, bu saldırılar karşısında iki dini de savunmaksızın bu dinlerin herbirini ayrı ayrı savunmak mümkün değildir⁴³.

Watt'a göre, bilimle dinin karşı karşıya gelmesi neticesinde, tüm dinlerin ilmi görüşle diyalog kurma çabası vardır. Bunlar belli bir dereceye kadar bilime karşı koyabileceklerdir. Düşünürümüze göre, tam

³⁹ Abdurrahman Küçük, **a.g.m.**, s.45-47.

⁴⁰ Mahmut Avan, "**İslam'ın Bakış Açısından İnanç Toplumu ve Dünya Düzeni**", İbrahimi Dinlerin Diyalogu, Ed. İsmail R. Faruki, Çev: Mesut Kardeşhan, İstanbul, Pınar Yayınları, 1993, s.141.

⁴¹ Roger Garaudy, **Entegrizm**, Çev: Kamil Bilgin Çileçöp, İstanbul, Pınar Yayınları, 1995, s.137 vd.

⁴² Seymour Siegel, "**Musevilik Açısından Ulus-Devlet ve Sosyal Düzen**", İbrahimi Dinlerin Diyalogu, Ed. İsmail R. Faruki, Çev: Mesut Kardeşhan, İstanbul, Pınar Yayınları, 1993, s.74.

⁴³ Watt, **İslam ve Hıristiyanlık**, s.10-11.

ve saf bir ilmi görüş, insanların deruni ihtiyaçlarını gidermede başarılı olamaz. Bütün büyük dinler, kendilerini teknolojik gelişmelerin ortaya çıkardığı durumlara uydurma çabasındadırlar. Bu nedenle ilimle diyalog kurmak ve teknolojik kültüre ayak uydurmak tüm dinlerin ortak bir özelliğidir.* Watt, dinlerde bulunan bu ortak özelliğe rağmen, onların birbirleriyle karşılıklı alışverişlerinde bazı güçlüklerle karşılaşılacağıni vurgulayarak, bunun da sebebinin, her dinin belirli bir kültür alanıyla ilgili olmasından kaynaklandığını ileri sürer. Bu yüzden düşünürümüze göre, her bir din kendi kültür alanı içerisinde başarılı olacak ve dinler birbirlerini tamamlıyor olduklarını göreceklerdir⁴⁴.

W. Montgomery Watt, her dinin belli bir kültür alanıyla yakından ilgili olmasının, dinlerin tarafsız bir şekilde karşılaştırılmasını imkansız kıldığı kanaatinde. Çünkü her kültür alanının kendine has bir düşünme şekli, tarih şuuru ve dünya görüşü vardır. Watt'a göre, bütün bunlar dinin kaynaştırıcı olan dinamizmi altında asırlar boyunca değişik şekiller almışlardır. Bundan dolayı bu kültür bölgelerinde yaşayan insanlar, elbetteki kendi dinlerini hak, diğer dinleri ise batıl olarak kabul edeceklerdir⁴⁵. Bu sebeple Watt, İslam, Hıristiyanlık ve diğer din mensuplarının kendi dinlerini yaymak için gösterdikleri tüm gayretlere rağmen, hiçbir dinin bütün kültür alanlarında başarılı olamadığını belirtir. O'na göre her din belli alanlarda insanların iyi bir hayat sürmelerine imkan vermektedir. Buradan hareketle de Watt, onların birbirlerinin tamamlayıcısı olduğunu ifade eder⁴⁶. Daha önce din-kültür ilişkisini izah ederken de belirttiğimiz gibi, W. Montgomery Watt, dinler arasındaki farklılıkların kendilerine özgü kültürel geçmişten kaynaklanan din öncesi farklılıklara dayandığını ileri sürmüştü.

İşte bütün bu sebeplerden dolayı Watt'a göre, müslümanların hıristiyanları, hıristiyanların da müslümanları tenkit etmeleri, onların hatalı olduklarını söylemeleri ancak kendileri için doğrudur. Farzedelim

* Burada üzerinde durulması gereken bir noktanın olduğu kanaatindeyiz. Bilimsel buluşların ortaya çıktığı ilk dönemlerde, Hıristiyanlığın, bilimle diyalog kurma yerine, onunla bir çatışmaya girdiğini görüyoruz. Hıristiyanlık bu dönemlerde bilime düşman olmuştu. Bilim o vakit adeta Hıristiyanlığın savaşa giriştiği Paganizmle bir tutuluyordu. Hıristiyanlık halk arasında yayıldıkça bilime karşı alınan bu tavır daha büyük bir şiddet ve dehşet almıştır. Daha geniş bilgi için bkz, A. Adnan Adıvar, **Tarih Boyunca İlim ve Din** (Bilim ve Din), s.74 vd.

⁴⁴ Watt, **Modern Dünyada İslam Vahyi**, s.170.

⁴⁵ Watt, **a.g.e.**, s.156.

⁴⁶ Watt, **a.g.e.**, s.158.

ki, bir hıristiyan ve budist kendi dini inançlarının faziletlerini tartışıyorlar. Onlardan her biri, kendi dininin üstün olduğunu iddia etmek için bir takım deliller ileri sürecektir. Düşünürümüze göre, bu delillerin hiçbirisi karşı tarafı ikna edemez. Çünkü her ileri sürülen delil, kendi değerleri içinde bir kabüldür. Bu deliller ancak onların doğruluğunu kabul edenler için ikna edici olabilirler⁴⁷.

Watt'a göre, dinlerin birbirleri aleyhine delil arama yerine onların birbirlerinden istifade etmeleri gerekmektedir. Dinlerarası ilişkinin yoğun olduğu günümüz dünyasında, dinlerin birbirlerinden bazı fikir ve uygulamalar almasının normal olduğunu ifade eden Watt, alınan bu fikir ve uygulamaların dinin ana bünyesini değiştirmedeği müddetçe, dinlerin bir eklektizm'i anlamına gelemeyeceğini ileri sürmüştür. O'na göre her büyük din, diğer dinlerde değerli olarak görülebilen şeylere, kendi sistemi içerisinde bir yer bulabilmek için kaçınılmaz olarak gayret göstermelidir⁴⁸. Başka bir kültürel geçmişe sahip birisiyle dost olur da onun görüş açısını değerlendirmeye çalışacak olursak, bu bizi kendi gerçeklik görüşümüzde bir takım çarpıklıkların bulunduğu farkına vardıracaktır. Düşünürümüze göre başka dinlerle olan diyalogdan elde ettiğimiz kazançların en büyüklerinden birisi budur⁴⁹. Garaudy'de bu konuda şöyle demektedir: "Gerçek diyalog, eğer herkes diğerinden öğrenilecek bir şeyler olduğuna inanıyorsa ve kendi doğrularını sorgulamaya hazır ise vardır."⁵⁰ İşte ancak bundan sonra insan, karşısında konuşan kişiyi yeterli bir takdir ölçüsü içinde dinleyebilir. İnsan başka bir zihniyete aşına olurken, aynı zamanda daha açık fikirli olur. Bir başka dinin değerlerini takdir ettikçe bu değerleri kendi dinine katmanın bir yolunun bulunup bulunmadığını merak etmeye başlar⁵¹. Watt'a göre, bu durumda bir din, diğer dinler içerisinde bulunan iyi olan şeyleri alıp, kendi sistemi içerisinde onlara bir yer bulabilirse böyle bir din, dinler arası yarışta kazanan din olur. Watt, diğer dinlerden alınan iyi şeylerin bileşimine 'sublimation' (yüceltme) adını vermektedir⁵².

Watt, bazı din mensuplarının, diğer dinlerden alınan fikir ve uygulamaları aşağılık veya üstünlük olarak algılamalarının bu kişilerin

⁴⁷ Watt, **Truth in the Religions**, s.164-166.

⁴⁸ Watt, **a.g.e.**, s.166.

⁴⁹ Watt, **İslam ve Hıristiyanlık**, s.205.

⁵⁰ Roger Garaudy, **Entegrizm**, s.137.

⁵¹ Watt, **Modern Dünyada İslam Vahyi**, s.164.

⁵² Watt, **Truth in the Religions**, s.167.

kendi din anlayışlarında bir çarpıklığın olduğu anlamına geldiğini⁵³ ifade eder.

Yukarıda da ifade ettiğimiz gibi, W. Montgomery Watt, dinlerin birbirlerinin tamamlayıcısı olduğu fikrini taşımaktadır. O'na göre bu tamamlayıcılığın farkında olunması ancak diyalogla mümkün görülmektedir. Düşünürümüze göre, 'diyalog'un da sağlıklı olabilmesi için her din mensubunun kendi dinini savunmak maksadıyla, diğer dinlere karşı sürdürdüğü yanlış tutum ve davranışlardan vazgeçmesi gerekir. Sözgelimi müslümanlar, Yahudi ve Hıristiyan kutsal kitaplarının tahrif edildiğine dair iddialardan, hıristiyanlar ise, 'İslam kılıçla yayılmış bir şiddet dinidir ve Muhammed gerçek bir peygamber değildir' gibi iddialardan vazgeçmeleri gerekir⁵⁴.

Watt'a göre, Ortadoğunun çeşitli ülkelerinde, yazarların 1965 yılı boyunca yaptıkları deneyimler neticesinde, Hıristiyanlığa karşı önyargılı davranışları bırakan müslümanların sayısında ciddi bir artış olmuştur. Bu insanlar, hıristiyanlarla eşit bir zeminde buluşup, onlarla konuşmaya hazırdırlar⁵⁵. Çeşitli ülkelerden eğitilmiş müslümanlarla yapılan görüşmeler, İslam ve Hıristiyanlığın ruhi yönden aynı kampta olduğu düşüncesinin teşekkül etmekte olduğunu göstermektedir. Watt buradan, İslamın en azından Hıristiyanlığı dışlayıcı tavrını terketmekte olduğu yolunda bir çıkarımın yapılabileceğini ifade etmiştir⁵⁶. Düşünürümüze göre, aynı şekilde Roma katolikleri başta olmak üzere Hıristiyan dünyasının önemli temsilcileri, müslümanların da kendileri gibi, Tanrı'ya inanan kişiler olduklarını resmen kabul etmekte ve onlarla diyalog kurmaya hazır olduklarını ifade etmektedirler⁵⁷.

Watt'a göre, eğer gerçekten bir diyalog sağlanmak isteniyorsa müslümanların da Hıristiyanlığın başarılarını görmeleri gerekir. Hatta O'na göre dinlerin üstünlük iddialarından vaz geçmeleri de 'diyalog' için faydalı unsurlardan birisidir⁵⁸. Düşünürümüz, buradan hareketle de "hiç kimsenin benim dinim senin dininden üstündür" demeye hakkı olmadığını fakat "bu benim dinimin müsbet mesajıdır ve ben onun doğruluğuna inanıyorum" demesi gerektiğini ileri sürer. Watt'ın kanaatine göre, birisinin "benim dinim son dindir" gibi bir ifade

⁵³ Watt, **Truth in the Religions**, s.167 vd.

⁵⁴ Watt, **Modern Dünyada İslam Vahyi**, s.166, **İslam ve Hıristiyanlık**, s.23.

⁵⁵ Watt, **"Thoughts on Muslim-Christian Dialogue"**, s.20.

⁵⁶ Watt, **İslam Nedir**, s.260.

⁵⁷ Watt, **"Oryantalistlerin İslam Araştırmaları"**, Çev: Talip Küçükcan, İzmir, D. E. Ü.

İ. F.D. Sayı:7, 1992, s.417-418.

⁵⁸ Watt, **Modern Dünyada İslam Vahyi**, s.10.

kullanması, diğer dinlerden üstün olma ve onları geçersiz kılma anlamına gelir ki, bu da 'diyalog' için menfi bir durum arzeder. Eğer bir insan kendi dini inançlarından eminse, onların diğer dini inançlardan üstün olduğunu söyleyerek destek aramasına gerek kalmaz. Konuya çeşitli açılardan bakış göstermektedir ki, başka dinlere mensup olanlarla gerçek bir 'diyalog' kurulacaksa, "bizim dinimiz diğerlerinden üstündür" iddiasından vazgeçilmesi gerekir⁵⁹.

Watt'ın bu konudaki görüşlerini daha önce 'Dinlerin Tarihsel Gelişimi' başlığı altında ele aldığımız 'psikolojik sapmalar' bahsiyle birlikte değerlendirmemiz faydalı olacaktır. Bir dinin müntesiplerinin kendi inançlarını diğer dinler karşısında yüceltmelerini, abartıcı, olumsuz bir tavır olarak nitelendiren Watt, dinlerin diyalogu için sözkonusu olumsuz tavırların terkedilmesi gerektiğini belirtmektedir. Kanaatimizce Watt, bu konuda dinlerarası farklılıkların kendi özünden kaynaklanıp kaynaklanmadığı sorusu üzerinde durmamaktadır. Nitekim Mehmet Aydın'ın da ifade ettiği gibi⁶⁰ Watt'ın bu fikirlerinin çeşitli tepkilere yol açması ihtimal dahilindedir. Sözgelisi, birçok müslüman aydın, üstünlük iddiasının İslam'ın özünden geldiğini* dinlerin birbirlerini tamamlayıcılık konusunun ise, bir takım kelami güçlükler ortaya çıkarabileceğini ileri sürebilir.

Watt, Batı dünyasının, İslam'ı hala Yahudilik ve Hıristiyanlığın "yoksul kardeşi" gibi gördüğünü ifade ederek bu anlayışa son verilmesinin ve İslam'ın bu günün dünyasında oynadığı rolün takdir edilmesinin gerekli olduğunu da belirtmiştir⁶¹. İleride karşı karşıya kalacakları vazifeler açısından bakıldığında, her dinin üstün olan ve olmayan yanlarının bulunduğu vurgulayan Watt, İslamın üstün olduğu konular arasında başta gelenin, O'nun insan kardeşliğinin kurulmasındaki başarısı ve iman konusundaki derinliği olduğunu ifade etmiştir. Fakat Watt'ın kanaatine göre, bu derin inançla birlikte yürüyen mutlak bir güvenme duygusu, öteki dinlerde yer alan iyi olanı görme hususunda insanın gözlerini kapatacak duruma geldiği an, mahzurlu olur. Dolayısıyla İslam, başka dinlerde bulunan bazı değerleri almada güçlük çekebilir. Geleceğin yegâne dininin esas çerevesini temin etme iddiasında İslam şüphe yok ki güçlü bir yarışçısıdır⁶². Bu yüzden,

⁵⁹ Watt, **Modern Dünyada İslam Vahyi**, s.167.

⁶⁰ Watt, **a.g.e.**, s.9-10.

* Kur'an "Bugün dininizi size ikmal ettim ve sizin için din olarak islamı seçtim" (Maide/3) buyurmaktadır.

⁶¹ Watt, **a.g.e.**, s.9.

⁶² Watt, **a.g.e.**, s.173.

düşünürümüze göre, gerçek bir 'diyalog' sağlanmak isteniyorsa, Kur'an'ın önemle üzerinde durduğu "İbrahimin dini" ilkesinden hareket edilerek her üç semavi dini daha geniş bir açıdan görebilme yolları aranmalıdır⁶³.

Watt, dini bir birliğin, yani diyalogun sağlanabilmesi için bazı kurallar ortaya koymaktadır. Önce hıristiyanların kendi aralarında bir birliğin sağlanması gerektiğine işaret eden Watt, bununla ilgili dört kural ortaya koymuştur. Watt, bunları şu şekilde sıralar:

1) Ben bütün kardeşlerimizin söylediği gibi İsa'nın 'Lord' olduğunu tasdik ediyorum.

2) Tanrı'nın beni yerleştirdiği kiliseye bağlılığı onaylayarak, kilise içinde Tanrı'yı ve İsa'yı çok daha fazla sevmem gerektiğini kabul ediyorum. Aynı zamanda da görünebilir bir dini birliğin sağlanması için ait olduğum kurumlarda bazı değişiklikler yapmada fiili olarak çalışmaya da hazırım.

3) Kardeşlerimden her birinin Tanrı'nın onlara bahsetmiş olduğu sadakat içerisinde Tanrı'yı ve İsa'yı daha fazla sevmeleri gerektiğini kabul ediyorum ve yapabileceğim kadarıyla da onlara yardım etmeye hazırım.

4) Tanrı ve İsa'yı sevme hususunda, kardeşlerimiz arasında farklı derecelerin olduğunu kabul ederek, bütün kardeşlerimizden öğrenilmesi gereken şeylerin olduğunu farkındayım⁶⁴.

Yukarıda görüldüğü gibi Watt, hıristiyan birliğinin oluşturulabilmesi için, onların tümünün kabul ettiği ortak noktalardan hareket etmektedir.

Aynı şekilde daha da geniş bir dini birliğin sağlanabilmesi amacıyla üç ibrahimi din için ileri sürülen kuralları da Watt, yine dört grupta toplamıştır.

1) Bütün kardeşlerimizin inanıp ibadet ettiği Tanrı'yı tasdik ediyorum.

2) Tanrı'nın, beni yerleştirmiş olduğu dini topluluğu kabul ederek, o toplum içinde Tanrı'yı daha fazla sevmeyi ve ona hizmet etmeyi öğrenmemiz gerektiğine inanıyorum. Ayrıca içinde bulunduğumuz kurumlarda bazı değişikliklerin yapılmasında aktif olarak çalışmaya da hazırım.

3) Her bir kardeşimizin, kendi dininde, Tanrı'ya hizmet etmesi gerektiğine inanıyorum. Ve onlara bu hususda her türlü yardımı yapmaya da hazırım.

⁶³ Watt, **Modern Dünyada İslam Vahyi**, s.9-10.

⁶⁴ Watt, **Truth in the Religions**, s.171-172.

4) Diğer dinlerdeki kardeşlerimizin arasında, Tanrı sevgisinin farklı derecelerinin olduğunu itiraf ederek, diğer kardeşlerimizden öğrenilmesi gereken bazı şeylerin olduğuna inanıyorum⁶⁵.

Watt, burada belirlediği kuralların hıristiyanların yahudi ve müslümanlara karşı, tutum ve davranışlarını ifade eden kurallar olduğunu söyler. O'na göre bu kuralları yahudi ve müslümanların da onaylamaları gerekmektedir⁶⁶.

Watt'ın 'diyalog' hakkındaki görüşlerini bu şekilde değerlendirdikten sonra, burada belirtilmesi gereken bir noktanın olduğu kanaatindeyiz. Diyalog dünya gündeminde, özellikle içinde yaşadığımız yüzyılda geniş bir zemin üzerinde tartışılmasına rağmen, bazı nedenlerden dolayı buna kuşkuyla bakıldığı söylenebilir. Abdurrahman Küçük'ün de belirttiği gibi, bu kuşkuları şu şekilde sıralamamızı mümkündür:

a) Diyalogdan kuşku duyulmasının sebeplerinden birisi II. Vatikan Konsili'nin kilise ile ilgili olan üçüncü bölümünde yer alan ifadelerdir. Bu bölümde "kilise ve hıristiyan olmayanlar" başlığı altında şöyle denilmektedir: "Nihayet İncil'i henüz kabul etmemiş olanların, çeşitli biçimlerde Tanrı'nın halkına katılmaları için yola koyulmaları öngörülmüştür... Ama Tanrı'nın kurtuluş tasarısı, yaratıcıyı tanıyanların hepsini ve bunların arasında özellikle İbrahim Peygamber'in imanını uygulayarak, bizimle birlikte merhametli ve kıyamet gününde insanları yargılayacak olan tek Tanrı'ya tapan müslümanları da kucaklayacaktır. Kilise Tanrı'nın şerefini yükseltmek ve bütün bu umutsuz insanların kurtuluşunu gerçekleştirmek için Efendimiz'in, 'her yaratığa İncil'i va'z edin' (Markos,16/16) şeklindeki buyruğunu daima hatırlayarak özenle bütün dünyaya İncil'in yayılmasını amaçlayan misyonlarını kalkındırmakta ve desteklemektedir".

b) Diyalogda şüpheye yol açan diğer bir husus, diyalog çalışmalarında görev almış kimselerin daha önce bizzat misyonerlik görevlerinde bulunmuş olmalarıdır.

c) Diğer bir husus ise, "diyalog"un misyonerlik için yeni bir şekil olarak görülmesidir⁶⁷.

⁶⁵ Watt, **Truth in the Religions**, s.173.

⁶⁶ Watt, **a.g.e.**, s.173 vd.

⁶⁷ Abdurrahman Küçük, **a.g.m.**, s.49-55.

SONUÇ

W.Montgomery Watt'da dini düşünce adlı bu araştırmamız sonucunda gördük ki Watt, farklı dinlerin verilerinden hareketle bir kavram ve kurum olarak dini, genel bir çerçevede değerlendirmektedir. Watt'ın bu yolla, farklı dinlerdeki ortak uzlaşma noktaları bulma çabasıyla değişik sonuçlara ulaştığını söylemek mümkündür.

İslam ve Hıristiyanlığın diyalogu ile ilgili tartışmaların yoğun olduğu günümüzde Watt'ın fikirleri oldukça önem arz etmektedir. Watt, bu iki dinin ortak noktalarına dikkat çekerek, aralarında bir konsensüs oluşturmaya çalışmaktadır. O, bunu yaparken iki dinin taraftarlarının birbirlerine karşı olumsuz tavırlar almamalarının gerekliliğine işaret etmiştir. Zira Watt, modern dünyada büyük dinlerin taraftarlarının birarada yaşayabilmelerinin ve bir konsensüs ortamı sağlayabilmelerinin ancak sözkonusu olumsuz tarihsel tavırları terkederek diyaloga geçmeleriyle mümkün olabileceğini belirtmektedir. Buradan hareketle Watt'ın farklı inanç ve değer alanlarının gittikçe birbirine yaklaştığı ve iletişimin kültürlerarası engelleri ortadan kaldırdığı günümüz dünyasında, dinlerin çatışmasız ve sürtüşmesiz birarada yaşayabilmelerinin imkanını sorguladığını söyleyebiliriz.

Araştırmamız boyunca gördük ki, Watt, İslam ve Hıristiyanlığın ortak uzlaşma noktalarını belirtirken, onlar arasındaki ayrılıkları ise, farklı kültürel bölgelere gelmelerine ve bu bölgelerde farklı ifade tarzları kazanmalarına bağlamaktadır. Bu noktadan hareketle de Watt, dinlerin birbirlerinin tamamlayıcısı olduğunu ifade etmiş ve onların birbirlerinden üstün olma fikrine karşı çıkmıştır. Burada görüldüğü gibi Watt, dinlerarası farklılıkların, dinin kendi özünden kaynaklanıp kaynaklanmadığı üzerinde durmamaktadır.

Watt'ın bu fikirlerinin çeşitli tepkilere yol açması ihtimal dahilindedir. Sözgelimi, bir çok müslüman aydın, üstünlük iddiasının İslâm'ın özünden geldiğini, dinlerin birbirlerini tamamlayıcılık konusunun ise, bir takım kelami güçlükler ortaya çıkarabileceğini ileri sürebilir.

Araştırmamızda tesbit ettiğimiz diğer bir husus, W. Montgamery Watt'ın dinin verilerini modern bilimin metodlarıyla açıklamaya çalışmasıdır. Örneğin Watt, vahyi değerlendirirken, şimdiki kadar yapılmış olan klasik açıklamalardan oldukça farklı bir yaklaşım tarzı sergileyerek, vahye modern bir açıklama getirmiş ve onun kolektif bilinç-altıyla ortaya çıktığını ifade etmiştir. Watt, bunu açıklarken,

vahyin, Peygamberin kollektif bilinç-altının bir ürünü olduğunu söylemek istemiyor. O, Tanrı'nın kollektif bilinç-altı aracılığıyla peygamberlerle ilişki kurduğunu belirtmeye çalışıyor. Fakat bütün bu değerlendirmelere rağmen Watt, yinede sonuçta vahyin tam olarak açıklanamayacağını ve geldiği yolun bir sır olarak kalacağını ifade ediyor.

Araştırmamızda tesbit edebildiğimiz bir diğer husus ise, Watt'ın diğer şarkiyatçılardan farklı bir özelliğidir. Watt, alışılmış Hıristiyan tavrıyla İslâmi peşinen redde kalkışmadan, "Tanrı'nın sıfatları", "Tanrı-İnsan İlişkisi" gibi başlıklar altında iki dinin karşılaştırmasını yaparak, bu konularda her iki dinin de aynı görüşte olduklarını belirtmekte ve sonuç olarak İslam'ın da gerçek bir din olduğunu kabul etmektedir.

KAYNAKLAR

- ADIVAR, A. Adnan. **Tarih Boyunca İlim ve Din (Bilim ve Din)**. İstanbul, Remzi Kitabevi, 1987, 487 s. 4.b.
- AKARSU, Bedia. **Felsefe Terimleri Sözlüğü**. İstanbul İnkılap Kitabevi, 1994, 247 s. 5.b.
- AKSEKİ, Ahmet Hamdi. **İslam Fıtrî Tabii ve Umumi Bir Dindir**. Ankara, Nur Yayınları, 1981, 159 s.
- ARSLAN, Ahmet. **Felsefeye Giriş**. Ankara, Vadi Yayınları, 1994, 172 s. 1. b.
- AVAN, Mahmut. **"İslam'ın Bakış Açısından İnanç Toplumu ve Dünya Düzeni"**. İbrahimi Dinlerin Diyalogu. Ed. İsmail R. Faruki. Çev. Mesut Karaşahan. İstanbul, Pınar Yayınları, 1993, s. 139-155.
- AYDIN, Mehmet S. **Din Felsefesi**. Ankara, Selçuk Yayınları, 1992, 348 s. 3.b.
- _____ **"Din Felsefesi"**. İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı, İslam Ansiklopedisi, IX. Cilt, 1994, s.339-341.
- _____ **Kant ve Çağdaş İngiliz Felsefesinde Tanrı-Ahlak İlişkisi**. Ankara, Umran Yayınları, 1981, 179 s.
- _____ **"Tanrı Hakkında Konuşmak"**. Manisa, İzmir Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 1983, Sayı:1, s.25-44.
- AYDIN, Mehmet. **Müslümanların Hıristiyanlığa Karşı Yazdığı Reddiyeler ve Tartışma Konuları**. Konya, S.Ü.İ.F. Yayınları, 1989, 256 s.
- BAŞCI, Vahdettin. **Gazali'de İbadet Kavramının Felsefi Bir Tahlili**. Erzurum, Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1994, 2+114 s.
- _____ **"Hoşgörü ve Taassub"**. Erzurum, Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nde verilen yayınlanmamış seminer, 26 s.
- el-BEHİY, Muhammed. **İslam Düşüncesinin İlahî Yönü**. Çev. Sabri Hizmetli. Ankara, Fecr Yayınları, 1992, 496 s. 1.b.
- BERGSON, Henry. **Ahlak İle Dinin İki Kaynağı**. Çev. Mehmet Karasan. İstanbul, Milli Eğitim Basımevi, 1986, 444 s. 2.b.

- BOLAY, S. Hayri **Felsefi Doktrinler Sözlüğü**. İstanbul, Ötüken Neşriyat, 1979, 304 s.
- DEMİRCİ, Kürşat. **Dinlerin Dejenerasyonu**. İstanbul, İnsan Yayınları, 1985, 125 s.
- DOĞAN, Mehmet. **Büyük Türkçe Sözlük**. İstanbul, Ülke Yayınları, 1994, 169 s.10. b.
- ERDOĞAN, Mehmet. **Akıl Vahiy Dengesi Açısından Sünnet**. İstanbul, M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1995, 316 s.
- FAZLUR RAHMAN. **Ana Konularıyla Kur'an**. Çev. Alpaslan Açıkgenç. Ankara, Fecr Yayınları, 1993, 319 s.2. b.
- _____ **İslam**. Çev. Mehmet Dağ, Mehmet Aydın. Ankara, Selçuk Yayınları, 1993, 48+383 s. 3.b.
- GARAUDY, Roger. **Entegrizm**. Çev. Kamil Bilgin Çileçöp. İstanbul, Pınar Yayınları, 1995, 144 s. 3.b.
- _____ **İslam ve İnsanlığın Geleceği**. Çev. Cemal Aydın. İstanbul, Pınar Yayınları, 1995, 205 s. 3.b.
- _____ **Yaşayan İslam**. Çev. Mehmet Bayraktar. İstanbul, Pınar Yayınları, 1995, 142 s. 1. b.
- GÖKBERK, Macit. **Felsefe Tarihi**. İstanbul, Remzi Kitabevi, 1990, 490 s. 6. b.
- HAMİDULLAH, Muhammed ve Yaşaroğlu, Macit. **Kur'an Tarihi Kur'an-ı Kerim'in Türkçe Terceme ve Tefsirler Bibliyografyası**. Çev. Mehmet Sait Mutlu. Ankara, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1991, 203 s.
- HANÇERLİOĞLU, Orhan. **Felsefe Ansiklopedisi**. III. cilt. İstanbul, Remzi Kitabevi, 1977.
- HÖKELEKLİ, Hayati. **Din Psikolojisi**. Ankara, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1993, 361 s. 1.b.
- İbn MANZUR. **Lisanu'l-Arab**. I-XV, Beyrut, Tarihsiz.
- İKBAL, Muhammed. **İslamda Dini Düşüncenin Yeniden Doğuşu**. Çev. N. Ahmet Asrar. İstanbul, Bir Yayıncılık, 1984, 262 s.
- el-İSFAHANİ, Hüseyin b. Muhammed Ragıp. **el Müfredat fi Garibi'l-Kur'an**. İstanbul, Kahraman Yayınları, 1986, 851 s.
- KARASAN, Mehmet. **"İlk Yunan Düşüncesinde Din İlmî Denemeleri"**. Ankara, A.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi, 1954, sayı:I-II, s.21-27.
- KOÇ, Turan. **Din Dili**. Kayseri, Rey Yayıncılık, 1995, 299 s.

- KÖK, Mustafa. **Nurettin Topçu'da Din Felsefesi.** İstanbul, Dergah Yayınları, 1995, 95 s.1. b.
- KÜÇÜK, Abdurrahman. "**Müslüman-Hıristiyan Diyaloguna Genel Bir Bakış**". Asrımızda Hıristiyan-Müslüman Münasebetleri, İstanbul, İslami İlimler Araştırma Vakfı (İSAV), Tartışmalı İlmî Toplantılar Dizisi, 1993, s.45-59.
- MENGÜŞOĞLU, Takiyettin. **Felsefeye Giriş.** İstanbul, Remzi Kitabevi, 1992, 316 s. 5.b.
- NORTBOURNE, Lord. **Modern Dünyada Din.** Çev. Şehabettin Yalçın. İstanbul, İnsan Yayınları, 1995, 96 s.
- ÖNER, Necati. **İnsan Hürriyeti.** Ankara, Selçuk Yayınları, 1982, 151 s.
- RANDALL, John Herman ve BUCHLER Jr Justus. **Felsefeye Giriş.** Çev. Ahmet Arslan. İzmir, E.Ü. Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1989, 262 s.2. b.
- SHARPE, Eric J.. "**Dialogue of Religions**". The Encyclopedia of Religion. IV. Cilt. Ed, Mircea Eliade, Macmillan Publishing, New York, Collier Macmillian Publishers, London, 1987, s.344-348.
- SIEGEL, Seymour. "**Musevilik Açısından Ulus-Devlet ve Sosyal Düzen**". İbrahimi Dinlerin Diyalogu. Ed. İsmail R. Faruki. Çev. Mesut Kardeşhan. İstanbul, Pınar Yayınları, 1993, s.65-74.
- SOULE, Richard. **A Dictionary of English Synonyms and Synonymous Expression.** London, 1949, 614 s.
- el-ŞEHRİSTANİ, Ebu'l-Feth Muhammed b. Abdil Kerim b. Ebi Bekr. **el-Milel Ve'n-Nihal.** I-II. Beyrut, Tahkik: M. Kilâni, 1986.
- TAPLAMACIOĞLU, Mehmet. **Din Sosyolojisi.** Ankara. A.Ü. İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1983, 20+437 s. 3. b.
- TAYLAN, Necip. **İslam Düşüncesinde Din Felsefeleri.** İstanbul, M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1994, 264 s.
- TUNÇ, Mustafa Şekip. **Bir Din Felsefesine Doğru.** Ankara, Türkiye Yayınevi, 1957.
- TÜMER, Günay ve Küçük, Abdurrahman. **Dinler Tarihi.** Ankara, Ocak Yayınları, 1988, 264 s.

- ÜLKEN, Hilmi Ziya. **Felsefeye Giriş**. I-II, Ankara, A.Ü. İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1958.
- _____ **İslam Düşüncesi**. İstanbul, Ülken Yayınları, 1995, 484 s. 2. b.
- WATT, William Montgomery. **"Batılı İlim Adamlarının Kur'an'a Yaklaşımları"**. Çev. Selahattin Eroğlu. Uluslararası Birinci İslam Araştırmaları Sempozyumu, İzmir, Dokuz Eylül Üniversitesi Yayınları, Eylül, 1985, s.31-36.
- _____ **Bell's Introduction to The Quran**. Edinburgh, Edinburgh University Press, 1970, 258 s.
- _____ **Günümüzde İslam ve Hıristiyanlık**. Çev. Turan Koç. İstanbul, İz Yayıncılık, 1991, 223 s.
- _____ **Hz. Muhammed'in Mekkesi**. Çev. Mehmet Akif Ersin. Ankara, Bilge Vakfı Yayınları, 1995, 191 s.
- _____ **İslam Avrupa'da**. Çev. Hulusi Yavuz. İstanbul, M.Ü.İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1989, 178 s.
- _____ **İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri**. Çev. Ethem Ruhi Fıçlalı. Ankara, Umran Yayınları, 1981, 427 s.
- _____ **İslam Nedir**. Çev. Elif Rıza. İstanbul, Birleşik Yayıncılık, 1993, 304 s.
- _____ **İslami Tetkikler İslam Felsefesi ve Kelamı**. Çev. Süleyman Ateş. Ankara. A.Ü. İlahiyat fakültesi Yayınları, 1968, 165 s.
- _____ **"Körfez Savaşı Sonrası Müslümanlar ve Hıristiyanlar"**. Çev. Şinasi Gündüz. Ankara, Tezkire Dergisi, Sayı:9-10, 1996, s. 149-170.
- _____ **Modern Dünyada İslam Vahyi**. Çev. Mehmet Aydın. Ankara, Hülbe Yayınları, 1982, 179 s.
- _____ **Müslüman Aydın Gazali Hakkında Bir Araştırma**. Çev. Hanifi Özcan. İzmir, D.E.Ü. Yayınları, 1989, 165 s.
- _____ **"Oryantalistlerin İslam Araştırmaları"**. Çev. Talip Küçükcan. İzmir, D.E.Ü.İ.F.D. Sayı:7, 1992, s.411-422.

- _____ **"The Christianity Criticized In The Qur'an".** The Muslim World, C.LVII, No:3, (July, 1967), s.197-201.
- _____ **"Thoughts on Muslim-Christian Dialogue".** The Muslim World, C.LVII, (January, 1967), No:1, s.19-23.
- _____ **Truth in The Religions. Edinburg,** Edinburgh University Press, 1963, 190 s.
- WEBER, Alfred. **Felsefe Tarihi.** Çev. Vehbi Eralp. İstanbul, Sosyal Yayınları, 1993, 454 s.5. b.
- YAVUZ, Kerim. **Psikanalizde İlk Dini Gelişmelerin Değeri.** Erzurum, Atatürk Üniversitesi Yayınları, 1987, 81 s.
- YAZIR, Muhammed Hamdi. **Hak Dini Kur'an Dili.** I-X, İstanbul, Eser Neşriyat, 1979.
- YÜKSEL, Emrullah. **Kelam Dersleri** (İlahiyat ve Nübüvvet). Erzurum, Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1986, 72 s.
- ez-ZERKANİ, Muhammed Abdulazim. **Menahi'lu'l-İrfan fi Ulumi'l-Kur'an.** I-II, Beyrut, Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1988.

ÖZGEÇMİŞ

1968 yılında Erzurum'un Tortum ilçesinde doğdu. İlköğrenimini Tortum'da, Ortaöğrenimini ise Erzurum'da başlayıp Kastamonu'da tamamladı. 1993 yılında Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nden mezun oldu. Bir süre öğretmenlik yaptıktan sonra 1995 yılında Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü'ne Din Felsefesi Araştırma Görevlisi olarak atandı. Halen bu görevini sürdürmektedir.

Tuncay İMAMOĞLU

